

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ**

Əlyazması hüququnda

QASIMOV FİRDOVSI RƏFAYIL OĞLU

(MAGİSTRANTIN A.S.A)

**Daxili bazarın qorunmasında qiymət amilindən istifadə mexanizmi
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı

İqtisadiyyat İİM 010000

İxtisasın şifri və adı

Qiymətin əmələ gəlməsi İİM 010026

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n., dosent Q.S. Bayramov

i.e.n., dosent B.C. Sadıqov

Kafedra müdiri: i.e.d., professor X.H.Kazımlı

BAKI - 2016

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. DAXİLİ BAZARIN QORUNMASINDA QIYMƏT AMİLİNDƏN İSTİFADƏNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI	7
1.1. Liberallaşma və proteksionizmin əsas xüsusiyyətləri, qarşılıqlı əlaqəsi və ziddiyyətləri.....	7
1.2. Daxili bazarın formalaşmasında gömrük-tarif siyasətinin iqtisadi zəruriliyi və təşkilati-hüquqi əsasları.....	17
1.3. İdxal-ixrac məhsullarına qiymətlərin tənzimlənməsində gömrük siyasətindən istifadənin konseptual məsələləri.....	25
II FƏSİL. DAXILI BAZARIN FORMALAŞMASINDA QIYMƏT AMİLİNDƏN İSTİFADƏNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏDQIQI.....	34
2.1. Daxili bazarda qiymətlərin formalaşmasına ölkənin xarici ticarət- iqtisadi əlaqələrinin təsiri.....	34
2.2. İdxal-ixrac məhsullarına qiymət səviyyəsinin təsirinin təhlili.....	43
2.3. Daxili bazarın qorunmasında gömrük-tarif tənzimlənməsinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.....	57
III FƏSİL. DAXILI BAZARIN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFINDA QIYMƏT SIYASƏTİNİN PROBLEMLƏRİ VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI.....	64
3.1. Daxili bazarın formalaşmasında gömrük-tarif siyasətindən istifadə mexanizminin təkmilləşdirilməsi.....	64
3.2. Daxili bazarda qiymətlərin tənzimlənməsinin iqtisadi metodları və onların təkmilləşdirilməsi yolları.....	69
NƏTİCƏ.....	83
İSTİFADƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYAT.....	86

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Yerli əmtəə istehsalçılarının müdafiəsi bir tərəfdən, iqtisadiyyatın struktur cəhətdən yenidən qurulmasına dəstək və məhsulların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və milli ixracın inkişafı üçün şəraitin yaradılması, digər tərəfdən, milli əmtəə istehsalçılarının daxili bazarda xarici firmaların ədalətsiz rəqabətindən qorunması aspektindən çıxış edir.

Azərbaycan Respublikası milli əmtəə istehsalçılarının müdafiəsi üzrə tədbirlərin tətbiqinin məhdud təcrübəsinə malikdir, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) normalarına uyğun proteksionist tədbirlərin tətbiqi imkanları, mexanizm və xüsusiyyətləri üzrə tədqiqat və işləmələrdə çatışmamazlıqlar hiss olunur.

Tədqiqatın aktuallığı həm də onunla müəyyən olunur ki, Azərbaycanın yerli əmtəə istehsalçılarına dövlət yardımı sisteminin təkmilləşdirilməsi bazar mexanizmlərinin formalaşması şəraitində baş verir. Bu, daxili bazarın formalaşması və qiymət sisteminin dövlət tənzimlənməsi prosesinin dinamikasını izləməyə, əsas meyllərini və problemlərini aşkara çıxarmağa, seçilmiş istiqamətlərinə dair tövsiyələr işləyib hazırlamağa və dəyişikliklər etməyə, habelə qiymət siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyənələşdirməyə imkan verir.

Məhz bütün bunlar ölkədə daxili bazarın formalaşmasında gömrük-qiymət sistemi qarşısında duran problemlərin aradan qaldırılmasına, respublikada çevik və işlək gömrük-qiymət siyasətinin reallaşdırılmasına imkan yaradar. Ona görə də, belə hesab edirik ki, müasir dövrdə Azərbaycanın daxili bazarının formalaşması və inkişafı problemlərinin tədqiqi, eləcə də gömrük-qiymət siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətinə dair müvafiq təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanması xüsusilə aktualıq kəsb edir və mühüm elmi-nəzəri və təcrübəvi əhəmiyyətə malikdir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində daxili bazarın formalaşması və inkişafında qiymət siyasəti problemlərinin tədqiqi həmişə iqtisadçı alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycan alimlərindən

X.H.Kazımlının, Ş.H.Hacıyevin, A.Ş. Şəkərəliyevin, C.Q.Nuriyevin, A.Ə.Əliyevin, K.F.Heydərovun, Q.S.Bayramovun, B.C.Sadıqovun, İ.Q.Quliyevin və başqalarının əsərlərində daxili bazarın formalaşmasında qiymət siyasətinin roluna dair bəzi nəzəri və praktiki məsələlərə diqqət yetirilmişdir.

Bu problemin ayrı-ayrı aspektləri isə dünya ölkələrinin bir sıra alimlərinin: E.P.Puzakovanın, S.K.Kazantsevin, V.S.Draçonovun, V.K.Sençaqovun, S.İ.Çernışovun, T.V.Xudoykinanın, P.R.Kruqmenin, İ.T.Balabanovun, L.İ.Abalkinin, A.M.Babaşkinanın, Y.V.Vasilyevin, A.P.Kireyevin və başqalarının tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Aparılan tədqiqatların şəxsiz əhəmiyyətini etiraf edən müəllif hesab edir ki, diqqət mərkəzində xarici ticarətin liberallaşdırılmasının ümumi iqtisadi problemləri və nəticələri yerləşdiyi halda, Azərbaycan Respublikasının əmtəə idxalının tənzimlənməsinin ümumi sisteminin inkişafına yerli iqtisadi ədəbiyyatda kifayət qədər fikir verilməmişdir. Bu səbəbdən də biz qeyd edilən problemin tədqim edilməsini qarşıya məqsəd qoymuş və tədqiqat işimizi həmin mövzuya həsr etməyi məqsəduyğun hesab etmişik.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədi müasir şəraitdə daxili bazarın formalaşmasının nəzəri-metodoloji əsaslarını, Azərbaycanda onun inkişaf meyillərini və xüsusiyyətlərini, habelə xarici ölkələrin təcrübəsini, eləcə də Azərbaycanın qiymət sistemində mövcud hüquqi və təşkilati-iqtisadi münasibətləri dərindən öyrənilməsi və ümumiləşdirmək əsasında qiymət siyasətinin daxili bazarın formalaşması və inkişafına təsirinin gücləndirilməsinə dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr nəzərdə tutulmuşdur:

- müasir şəraitdə gömrük-tarif siyasətinin mahiyyəti və məzmununun yeni nəzəri-metodoloji aspektlərdən öyrənilib aşkara çıxarılması;
- liberallaşma və proteksionizmin əsas xüsusiyyətlərinin, qarşılıqlı əlaqə və ziddiyyətlərinin tədqiqi;

- iqtisadi islahatların müxtəlif inkişaf mərhələlərində dövlətin gömrük-tarif siyasətinin formalaşması xüsusiyyətlərinin öyrənilib aşkara çıxarılması və onların elmi cəhətdən əsaslandırılması;

- Azərbaycanda xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük-tarif tənzimlənməsinin müasir vəziyyəti və ona təsir edən amillərin təhlili və qiymətləndirilməsi;

- ölkənin daxili bazarının formalaşmasında gömrük-tarif siyasətindən istifadə mexanizminin təkmilləşdirilməsinə dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflərin işlənilib hazırlanması;

Tədqiqatın metodologiyası və nəzəri əsasları. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsaslarını mövcud iqtisadi nəzəriyyələr, görkəmli dünya və ölkə iqtisadçı alimlərinin əsərləri, Azərbaycan Respublikasının bu barədə qəbul etdiyi qanun və qərarlar, gömrük-tarif siyasəti və xidməti ilə bağlı normativ-hüquqi sənədlər, tariflər və ticarət haqqında beynəlxalq razılaşmalar təşkil edir.

Tədqiqat prosesində iqtisadi-statistik, statistik-qruplaşma, müqayisəli iqtisadi təhlil, sistemli təhlil, müşahidə və balans metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın obyektini kimi Azərbaycan Respublikasının gömrük-tarif sistemi seçilmişdir.

Tədqiqatın predmetini daxili bazarın və gömrük-tarif sisteminin formalaşması və inkişafı ilə bağlı iqtisadi münasibətləri özündə əks etdirən hadisə və proseslərin öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiya işində Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin, Dövlət Gömrük Komitəsinin, Vergilər Nazirliyinin statistik materiallarından, mühüm beynəlxalq iqtisadi təşkilatların, o cümlədən ÜTT-nin qanunvericilik bazasından və statistik hesabat materiallarından, eləcə də xüsusi olaraq mövcud tədqiqatın məqsədinin reallaşdırılması üçün analitik və informasiya nəşrlərindən müəllif tərəfindən yığılaraq sistemləşdirilmiş materiallardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- gömrük-tarif siyasətinin mahiyyəti və məzmunu iqtisadi inkişafın hazırkı mərhələsinə uyğun yeni nəzəri-metodoloji aspektlərdən öyrənilib aşkara çıxarılmışdır;

- yeni şəraitə uyğun olaraq liberallaşma və proteksionizmin əsas xüsusiyyətləri, qarşılıqlı əlaqə və ziddiyyətləri aşkara çıxarılmışdır;

- iqtisadi islahatların mərhələlərindən asılı olaraq dövlətin gömrük-tarif siyasətinin tətbiqi modelinin müəyyən edilməsi xüsusiyyətləri aşkara çıxarılıb əsaslandırılmışdır;

- xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük-tarif tənzimlənməsinin mövcud vəziyyəti təhlil olunmaqla daxili bazarın qorunması üzrə proqnoz istiqamətlər əsaslandırılmışdır;

- daxili bazarın formalaşmasında gömrük-tarif siyasətindən istifadə mexanizminin təkmilləşdirilməsinə dair təklif və tövsiyələr işlənilib hazırlanmışdır.

İşin təcrübəvi əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin nəticələri beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin genişlənməsi şəraitində daxili bazarın formalaşması və inkişafı məqsədilə gömrük-tarif siyasətindən istifadə mexanizminin təkmilləşdirilməsinə yönəldilmişdir. Daxili bazarın qorunması üzrə tədbirlər Dövlət Gömrük Komitəsinin praktiki fəaliyyətində və qiymətlərin tənzimlənməsi zamanı istifadə oluna bilər. Dissertasiya işinin nəticələri “Qiymətin əmələ gəlməsi”, “Qiymət və qiymətləndirmə” və s. fənlər üzrə mühazirə kurslarında istifadə edilmişdir.

İşin quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən ibarət olub, ədəbiyyat siyahısı ilə birlikdə kompüter yazısında – səhifə olmaqla özündə 15 cədvəl, 6 sxemi, 4 qrafiki əhatə edir.

FƏSİL I. DAXİLİ BAZARIN QORUNMASINDA QIYMƏT AMİLİNDƏN İSTİFADƏNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Liberallaşma və proteksionizmin əsas xüsusiyyətləri, qarşılıqlı əlaqəsi və ziddiyyətləri

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri də ölkənin ixrac-idxal imkanlarının artırılması, ixrac və idxal əməliyyatlarının beynəlxalq standart və normalara uyğun tənzimlənməsidir. Bu məqsədlə də Azərbaycan Respublikası özünün dövlət müstəqilliyini yenidən elan etdikdən sonra xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində ardıcıl iqtisadi islahatlar həyata keçirməyə başlamışdır. Belə ki, müstəqilliyin ilk dövrlərindən iqtisadiyyatın açıqlığını elan etmiş, xarici iqtisadi əlaqələrin və qiymətlərin liberallaşdırılması, mövcud qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsini və qiymətlərin tənzimlənməsinin müasir vasitələrlə həyata keçirilməsini təmin etmişdir.

Respublikamızın iqtisadçı alimləri A.Ş.Şəkərəliyev, C.Q.Nuriyev və A.Ə.Əliyevin fikrincə, gömrük siyasəti ölkənin "... gömrük ərazisində gömrük nəzarəti və mal dövriyyəsinin daha səmərəli tənzimlənməsi, daxili bazarın qorunması, milli iqtisadiyyatın inkişafının stimullaşdırılması, dövlətin iqtisadi siyasətindən irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsi, habelə gömrük işinin beynəlxalq normalara uyğun aparılmalıdır" [19, s.25]. Doğrudan da istənilən dövlətin gömrük siyasətinin əsas məqsədi onun iqtisadi maraqlarının təmin edilməsi sayılır. Bu mənada Azərbaycan da istisna deyildir. Məhz bu baxımdan yuxarıda verilən tərif AR Gömrük Məcəlləsinin 2-ci maddəsində verilən gömrük siyasətinin məqsədləri ilə üst-üstə düşür və onları tamamlayır [4 s.13].

İqtisadi ədəbiyyatda gömrük siyasətinin iki növü fərqləndirilir: proteksionist gömrük siyasəti və azad ticarət siyasəti. Proteksionizm - daxili bazarda özünün sənaye və kənd təsərrüfatını xarici rəqabətdən qorumağa yönəldilmiş siyasətdir. Proteksionist gömrük siyasəti milli iqtisadiyyatı xarici rəqabətdən qorumaq yolu ilə onun inkişafına kömək edən şəraitin yaradılmasına yönəldilir [18, s.120]. Proteksionizm ölkənin daxili bazarına gətirilən xarici əmtəələrdən gömrük tutulmasının yüksək səviyyəsinin müəyyən edilməsini, müəyyən əmtəələrin

idxalının məhdudlaşdırılmasını və ya tamamilə qadağan edilməsini, ixracın gücləndirilməsini, ixrac sahələrinin maliyyələşdirilməsini və s. nəzərdə tutur. Başqa sözlə desək, proteksionist gömrük siyasəti üçün yüksək gömrük və idxalın məhdudlaşdırılması səciyyəvidir.

Beləliklə, proteksionizmə daxili bazarın xarici rəqabətdən qorunmasına yönəldilən dövlət siyasəti kimi yanaşmaq lazımdır. Bunun əksinə olaraq liberalizm(fritrederçilik) dedikdə, daxili bazarın xarici mallar, kapital, işçi qüvvəsi üçün açıq olması yolu ilə daxili bazarda rəqabətin gücləndirilməsinə yönəldilən iqtisadi siyasət başa düşülür. Onu da qeyd edək ki, hər iki istiqamət bu və ya digər ölkənin əmək bölgüsündə baş verən dəyişikliklərə, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdəki hadisələrə reaksiyasını əks etdirir. Liberal və ya proteksionist istiqamətin hakim mövqe tutmasından asılı olaraq xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin forma və metodlarının istifadə mexanizmlərində əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur.

Azad ticarət siyasəti mahiyyət etibarilə bu və ya digər milli iqtisadi sistem çərçivəsində monetarizm siyasətinə yaxındır. Bu siyasətə görə dünya bazarı ticarət əməliyyatlarının qarşılıqlı səmərəliliyinin və tarazlığının təmin edilməsi problemlərini istənilən digər tənzimləyici tərəfə nisbətən daha səmərəli həll etmək iqtidarındadır. Azad ticarət siyasəti keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə dünya bazarının milli təsərrüfatların dünya təsərrüfatına inteqrasiyasına imkan yaratmasını və müasir elmi-texniki nailiyyətlərdən istifadə olunmasının təmin edilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman dövlət tənzimlənməsi başlıca olaraq gömrük-tarif tənzimləmə metodları vasitəsilə həyata keçirilir və müvafiq ölkəyə əmtəə və kapital axınını stimullaşdırır.

Beynəlxalq təcrübə sübut edir ki, azad ticarət həqiqətən daxili bazarlarda rəqabət prosesini gücləndirir, müəssisələri yeniliklər tətbiq etməyə və istehlakçıların tələbatını daha dolğun ödəməyə sövq edir, istehsal həcmələrini artırmaq hesabına vəsaitlərə qənaət etməyə imkan yaradır. Bununla yanaşı, azad ticarət siyasəti təkmilləşdirmə və yeniliklərin tətbiqini stimullaşdırmaq vasitəsilə uzunmüddətli yüksək iqtisadi artım templərinə istiqamətlənən dinamik qüvvələri

sərbəstləşdirir. Proteksionizm siyasəti isə bunun əksinə olaraq həmin qüvvələrin fəaliyyətinə maneçilik törədir.

Tədqiqatlar göstərir ki, azad ticarət siyasəti istənilən ölkə üçün səmərə vermiş olsa da, həmin səmərə bütün ölkələr və ya əhali qrupları üçün eyni səviyyədə olmur. İdxalçı ölkənin əldə etdiyi müsbət nəticə çox vaxt istehlakçıların qazandıqları mənfəətin istehsalçıların itkilərini üstələməsi ilə bağlı olur. İxracatçı ölkə üçün isə müsbət nəticə istehsalçıların mənfəət əldə etməsindən ibarətdir. Lakin bu halda istər-istəməz istehlakçılar itkilərə məruz qalmış olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ticarət liberallaşdırılarkən qısamüddətli dövrdə inkişaf stimullarının azalması ilə əlaqədar olaraq həm idxal əvəzləyici, həm də xarici ticarətə bilavasitə cəlb edilməyən sahələrdə məşğulluğun səviyyəsi aşağı düşə bilər. Şübhəsiz ki, məşğulluğun ixrac sahələrində kəskin artımı onun digər sahələrdə azalmasını kompensasiya edə bilməyəcək. Ona görə ki, ixrac yönümlü sahələrin müəssisələri digər sahələrdən sərbəst buraxılan işçiləri bir çox səbəblərdən, o cümlədən yeni investisiyaların cəlb edilməsinin gecikməsi, yeni peşə ixtisaslaşmasının ləng həyata keçirilməsi və ya əmək resurslarının məhdud səfərbərliyi üzündən işlə təmin etməkdə maneələrlə qarşılaşa bilərlər.

Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, onlar üçün azad ticarət siyasətinin tam olaraq həyata keçirilməsi bir sıra səbəblər üzündən mümkünsüzdür. Çünki bu ölkələrin əksəriyyətində, o cümlədən Azərbaycanda iqtisadiyyatın bir çox sahələri inkişaf etmiş ölkələrin müvafiq sahələrindən geri qalır. Qeyd olunan vəziyyət isə keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin dünya bazarlarında inkişaf etmiş ölkələrlə münasibətdə qeyri-bərabər şərtlər daxilində rəqabət aparmaq məcburiyyəti qarşısında qalır. Bu zaman həm də yalnız kənd təsərrüfatı, xammal və enerji daşıyıcılarının hasilatı və ilkin emalı sahələri rəqabət aparmaq iqtidarında olur. Odur ki, ilk növbədə milli istehsal sahələrini gücləndirməyi və onların istehsal etdiyi məhsulları dünya standartları səviyyəsinə çatdırmağı məqsədəuyğun hesab edirik. Eyni zamanda bu zaman yerli istehsal məhsullarının daha güclü xarici rəqabətdən qorunması üçün müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsi lazım gələcəkdir, bu da son nəticədə azad ticarət prinsiplərinə uyğun gəlməyəcəkdir.

Birmənalı olaraq qeyd etmək lazımdır ki, xarici ticarət strategiyasının proteksionist variantı milli istehsalın müdafiəsini nəzərdə tutur. Bu hal isə xarici ticarət əməliyyatlarının bir qədər azalması ilə nəticələnir. Odur ki, dövlət xarici ticarətin tənzimlənməsi məqsədilə gömrük-tarif və qeyri-tarif tənzimlənməsi metodlarından (kvotalar, lisenziyalar, subsidiyalar, dempinq) istifadə edir.

İqtisadi ədəbiyyatda apardığımız araşdırmaların nəticələri göstərir ki, istənilən gömrük müdafiəsi məcmu milli sərvətin azalmasına gətirib çıxarır. Hər hansı ölkənin apardığı proteksionizm siyasəti, demək olar ki, həmişə digər ölkələr tərəfindən əks tədbirlərin həyata keçirilməsinə səbəb olur. Əgər idxal tarif və qeyri-tarif metodlarının vasitəsilə azaldılırsa, onda bir qayda olaraq bunu tətbiq edən ölkənin ixracı da azalır. Bu isə nəticə etibarilə məşğulluğun və məcmu tələbin azalmasına gətirib çıxara bilər. Onu da qeyd edək ki, ölkələr arasında iqtisadi ziddiyyətlərin kəskinləşməsi hər iki ölkə üçün neqativ halların meydana çıxmasına səbəb ola bilər.

Proteksionizm siyasəti ölkənin idxalının azalması, eləcə də xalis ixacının artması ilə əlaqədar olaraq milli valyutanın mübadilə məzənnəsini artırır. Mübadilə məzənnəsinin artması isə idxalı stimullaşdırmaqla ixracı azaldır. Nəticə etibarilə ölkənin tədiyə balansı pisləşir ki, bu da mənfi makroiqtisadi meyillərin formalaşmasına gətirib çıxara bilər.

Daxili bazarın formalaşması variantlarından biri də yüksək texnologiyanın reallaşması üzrə layihələr, eləcə də təhsil, mədəniyyət və ekologiya sahəsindəki beynəlxalq proqramlar çərçivəsində qarşılıqlı səmərəli əməkdaşlığı əks etdirən modeldir. Əslində bu model milli istehsalçıların tələbatı heç də xarici istehsalçılardan pis ödəmədikləri sahələrdə idxalın məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Eyni zamanda burada milli istehsalçıların lazımı resurslarla, xüsusən də valyuta resursları ilə təmin edilməsi ön plana keçir. Bununla yanaşı, idxalı əvəzləyən istehsalın yaradılmasına istiqamətlənmə hüquqi cəhətdən bərabər səviyyəli əməkdaşlığa keçidin ilkin şərtlərindən biri sayılır.

Bundan başqa, heç şübhəsiz ki, birgə strateji layihə və proqramların inkişafı üçün lazım olan və yerli istehsalçılar tərəfindən istehsal edilməyən avadanlıqların

idxalını təmin etmək məqsədəuyğun hesab olunur. Həmin avadanlıqlar hazır məhsul istehsalının beynəlxalq standartlara cavab verən yüksək texnoloji proseslərini xüsusi ardıcılıqla yerinə yetirən aləti olmaqla yanaşı, sabiq İttifaq dövründəki hasilat, emal və avadanlığın əsas növlərinin istehsalı arasında mövcud olan boşluqları doldurur.

Fikrimizcə, ölkəmizdə müasir avadanlıqların idxalı hesabına bazarın tələblərinə uyğun texnoloji komplekslərin yaradılması respublikamızın elmi və təbii potensialından daha dolğun istifadə etməyə imkan verəcəkdir. Postsovet məkanında yüksək texnologiyaların dövlət tərəfidən dəstəklənməsi beynəlxalq rəqabətdə formalaşmış vəziyyəti dəyişdirə bilər.

Beynəlxalq ticarətə dövlətin müdaxilə dərəcəsindən asılı olaraq ticarət siyasətinə iki əsas yanaşma mövcuddur. Azad ticarət siyasəti minimal dövlət müdaxiləsini nəzərdə tutur ki, bu da tələb və təklifin azad bazar alətləri əsasında formalaşır. Hər bir millətin beynəlxalq əmtəə mübadiləsindən faydalanması nöqtəyi nəzərindən azad ticarət qarşılıqlı əməkdaşlığın optimal forması sayılır. Bununla yanaşı, təcrübədə dövlətlər çox tez-tez azad ticarətin müxtəlif üsullarından istifadə edirlər. Milli iqtisadiyyatın maraqlarını təmin etmək məqsədilə daxili bazarın xarici rəqabətdən qorunmasının bu cür dövlət siyasəti proteksionizm adlandırılır [21, s.356].

Ticarət siyasətinin bu iki istiqamətlərindən hansısa birinə üstünlük verilməsi haqqında məsələ iqtisadçılar arasında uzunəsrlik mübahisənin predmeti sayılır. Tarixin bu və ya digər dövrlərində xarici ticarət siyasəti gah bu, gah da o biri istiqamətə meyl etmişdir.

Azad ticarət mövqeyindən iqtisadiyyatın səmərəliliyi məsələlərini gömrük rüsumundan qazanmaq və uduzmağın güzgü əksi kimi təhlil etmək lazımdır. Proteksionist siyasətin xərclər səviyyəsinə milli gəlirdə onun payı kimi baxmaq məsləhət bilinir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə müdafiə tədbirlərinin xərc kəmiyyəti milli gəlirlə müqayisədə cüzdür. Azad ticarət sahibkarları daimi rəqabəti qoruyub saxlamağa və xarici bazarlara yeni çıxışları daha fəal axtarmağa məcbur edir.

Daha ümumi planda proteksionizm tərəfdarlarının əsaslandırmaları ondan irəli gəlir ki, azad ticarətdən gəlirlər bütün meydana çıxan xərcləri kompensasiya etmir, əmtəə və xidmətlərin azad hərəkəti şəraitində dövlətlərin qarşılıqlı asılılığı onları partnyorların davranışlarının kəskin dəyişmələrindən qoruya bilmir. Proteksionizmi müdafiə dəlillərini daha təfsilatı ilə nəzərdən keçirdikdə belə məlum olur ki, azad ticarətə heç də ideal siyasət kimi baxmaq olmaz [23, s.225-243].

Xarici ixracatçıların qiymətlərinə təsir göstərə bilən böyük ölkəyə rəğmən proteksionizmin xeyrinə arqument ondan ibarətdir ki, rüsum idxalın qiymətini aşağı salır və beləliklə də ticarət şəraitinin yaxşılaşması üçün imkan yaradır. ABŞ kimi böyük ölkələr üçün ticarət şərtləri ilə bağlı olan dəlil ölkənin in hisar mövqeyi ilə bağlı olan dəlilə transformasiya olunur. ABŞ-da müəyyən dərəcəyə qədər bundan istifadə edilə bilər, lakin müxtəlif ticarət müqavilələri buna mane olur.

Bununla yanaşı, ticarət şərtləri ilə bağlı sübutlar mühüm məhdudiyyətlərə malikdir. Azərbaycanın da aid edildiyi kiçik ölkələrin böyük hissəsi öz ixrac qiymətinə olduğu kimi, dünya bazarında idxal qiymətinə son dərəcə zəif təsir göstərə bilər. Ona görə də onlar üçün göründüyü kimi, proteksionist məhdudiyyətlər aparıcı əhəmiyyət kəsb etmir.

Proteksionizmin tərəfdarları belə hesab edirlər ki, idxalın məhdudlaşdırılması yerli istehsalçılara kömək etmək üçün, iş yerlərini qoruyub saxlamaq üçün və beləliklə də sosial dayanıqlığı təmin etmək üçün vacibdir. Onların fikrincə, idxalın azaldılması ölkədə məcmu tələbi artırır və bununla da istehsalın və məşğulluğun artımını stimullaşdırır. Lakin proteksionizm siyasəti ziddiyyətlidir, çünki o, rəqabəti məhdudlaşdırmaqla milli istehsalın natamam səmərəliliyinə gətirib çıxarır.

Bəzən proteksionizmə gələcəkdə proteksionist müdafiə səviyyəsini tədricən aşağı salmağı nəzərdə tutmaqla yeni yaradılan perspektiv sənayə sahələrinə kömək üçün müvəqqəti tədbirlər kimi baxılır. Bəzən isə elə hallar olur ki, ölkənin yeni müqayisəli və digər üstünlüklərinin formalaşması nöqtəyi-nəzərindən bu və ya digər sahənin perspektivlik dərəcəsini müəyyən etmək son dərəcə çətinləşir. Bu halda da proteksionizm səmərəliliyin artım stimullarını azaldır və ola bilsin ki, bu

hal son dərəcə uzun müddət davam etsin. Yeni təşəkkül tapan sahələr üçün azad ticarət rejimi (subsidiyalar və digər güzəştlər) proteksionizmə nisbətən daha üstün köməklik üsulu ola bilər.

Proteksionizm dövlət büdcəsi kəsirinin kompensasiyası məqsədilə əlavə gəlirlərin alınması üçün tətbiq edilə bilər. Xüsusilə də bu, normal vergi siyasətinin yenidən formalaşdığı və vergi yığımını ilə əlaqədar çətinliklərin mövcud olduğu dövlətlərdə (Azərbaycan və digər bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə) geniş yayılmışdır. Bu ona görə cəlbədidir ki, gömrük rüsumlarını yığmaq, məsələn, mənfəətdən vergini yığmaqdan daha asandır. Lakin bu halda büdcəyə daxilolmalar idxala tələbin elastikliyi səviyyəsindən çox asılıdır və kifayət qədər yüksək elastiklik zamanı dövlət gəlirləri proteksionizm güclü olduqda deyil, məhz zəiflədikdə artacaqdır.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini və müdafiə qabiliyyətini təmin edən sahələrə rəğmən bəzən proteksionizmin xeyrinə irəli sürülən arqumenti fəvqəladə hallar şəraitində ölkənin idxaldan son dərəcə asılılıq təhlükəsindən irəli gəlir. Burada həmçinin irəli sürülən müddəaların konkret təhlili zəruridir. Belə ki, proteksionizmin köməyi ilə strateji cəhətdən bərpa oluna bilməyən resursların (məsələn, Azərbaycan üçün səciyyəvi olan neftin və qazın) stimullaşdırılması gələcəkdə idxal daşımalarından asılılıq yarada bilər. Mütəxəssislərin fikrincə, xarici ticarətə məhdudiyyətlər tətbiq etməklə bu məhsulları bahalaşdırmaq deyil, onların aşağı dünya bazar qiymətləri üzrə strateji ehtiyatlarını yaratmaq məqsədəuyğundur [21,s.358]. Doğrudan da, digər hallarda olduğu kimi, strateji sahələr xarici ticarət proteksionizminə nisbətən subsidiya üsulu ilə daha səmərəli qoruna bilər.

Proteksionizmin xeyrinə aparılan əsas arqumentlərin təhlili sübut edir ki, onlar birmənalı deyillər, mübahisə doğurandılar və konkret dəqiqləşdirmələrə ehtiyacları vardır. Çox hallarda məhz həmin məqsədlərin təmin edilməsinin daha fəal vasitələri mövcuddur. Proteksionist siyasəti millətin rifah halında törətdiyi praktiki olaraq qaçılmaz itkilərdən başqa dövlətlərarası ziddiyyətlərin

kəskinləşməsinə ixracın ixtisarı ilə əlaqədar əlavə neqativ nəticələrə də səbəb ola bilər.

Bəzi iqtisadçıların da belə bir fikri ilə tam razılaşmaq olmaz ki, proteksionist xarici siyasəti ölkəyə idxalı azaltmaqla və xalis ixracı artırmaqla milli valyutanın mübadilə məzənnəsinin yüksəlməsinə kömək etməklə onun səviyyəsinə mütləq təsir göstərir. Mübadilə məzənnəsinin yüksəlməsi də öz növbəsində idxalı stimullaşdırır və ixracı azaldır. Bunun da nəticəsində ölkənin tədiyyə balansının pisləşməsi baş verir [24, s.72-84]. Bizim fikrimizcə, proteksionizmin bu təsirinin düzxətli olmadığını israr edənlər tamamilə haqlıdırlar [21, s.359]. Keçən əsrin 50-60-cı illərindən etibarən beynəlxalq iqtisadiyyat üçün proteksionizmdən daha çox liberallaşmaya və azad xarici ticarətə keçid xüsusilə xarakterik olmuşdur. 70-ci illərin başlanğıcından isə əks meyl gücləndi-ölkələr daxili bazarı xarici rəqabətdən qoruyaraq bütün mümkün tarif və qeyri-tarif maneələrini işə saldılar. Xarici ticarət siyasətinə bu cür ikili yanaşma indinin özündə də Azərbaycanda qorunub saxlanmaqdadır. Belə ki, bu siyasətin iki tərəfi arasında nisbət iqtisadiyyatın inkişafının konkret şəraitindən və mərhələlərindən asılı olaraq formalaşır.

Ölkənin xarici iqtisadi strategiyası mütləq regional və dünya təsərrüfatı, maliyyə-valyuta sistemləri və strukturlarında geniş və qarşılıqlı fayda əsasında iştirak etmək məqsədilə iqtisadiyyatın açıqlılığı prinsipinə söykənməlidir (61, s.40). İqtisadiyyatın açıqlığı həmişə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müəyyən inkişaf mərhələlərinin spesifik xüsusiyyətlərini əks etdirmişdir. Belə ki, beynəlxalq əlaqələr, hər şeydən əvvəl, xarici ticarət münasibətləri kimi mövcud olduğu dövrdə A.Smitin yaşadığı vaxtdan başlayaraq “ticarət azadlığı” prinsipi yayılmamışdı. Həqiqətən, “iqtisadiyyatın açıqlığı” və “ticarətin azadlığı” konsepsiyaları bir-birilə üst-üstə düşümlər. “İqtisadiyyatın açıqlığı” əmtəələrlə ticarət kimi başa düşülən “ticarət azadlığı” tezisindən geniş olub, özündə istehsal amillərinin, informasiyaların hərəkətinin, valyutaların qarşılıqlı mübadiləsinin sərbəstliyini birləşdirir.

İdxal ölkənin daxili bazarının formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İdxal sahəsindəki siyasət daxili iqtisadi siyasət ilə sıx əlaqədardır və ölkənin

inkişafının ümumi strategiyasını əks etdirir. Təhlil göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının idxal strukturunda qida və istehlak mallarının xüsusi çəkisi daha böyükdür. Dünya təcrübəsinə görə, istehsal təyinatlı məhsulların, yəni ilk növbədə müxtəlif maşın və avadanlıqların xüsusi çəkisinin yüksək olduğu idxal strukturu daha səmərəli hesab edilir. Təbii ki, idxalın mövcud strukturu ölkə iqtisadiyyatındakı vəziyyətlə əlaqədardır. İdxalın bu cür strukturunun formalaşması xeyli dərəcədə kənd təsərrüfatı istehsalının zəifliyi, yüngül və yeyinti sənayesinin geriliyi, istehlak bazarının əsas məhsullarla təmin olunması sisteminin yoxluğu ilə izah olunur. Odur ki, idxalın strukturunun təkmilləşdirilməsi üçün ölkənin ümumi iqtisadi durumunun yaxşılaşdırılması, eləcə də daxili istehsal və istehlak strukturunun inkişafı üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi son dərəcə vacibdir.

Şübhəsiz ki, idxalın strukturunun dəyişdirilməsi və təkmilləşdirilməsində gömrük rüsum və vergiləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dünya təcrübəsi sübut edir ki, elmtutumlu və istehsal təyinatlı məhsulların idxalını optimallaşdırmaq və diversifikasiya etmək üçün mallara yüksək gömrük rüsumları və vergiləri qoyulmamalıdır. İqtisadi islahatların ilk illərində istehsalın və ÜDM-in artırılması üçün ölkəyə xarici kapital axınına ehtiyac olduğu halda Azərbaycanda sərt gömrük siyasəti həyata keçirilirdi. Bu isə xarici mübadilə sahəsində mövcud olan dünya təcrübəsinə uyğun gəlmirdi. Uruqvay raundu çərçivəsində aparılan danışıqlar prosesində qəbul edilən qərarların reallaşması nəticəsində dünya ticarətində gömrük rüsum tarifləri 1997-ci ildə 40%-dən 1999-cu ilin sonuna 4%-ə qədər azaldıldı. Bununla yanaşı, keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq 100-dən çox ölkə valyuta rejmini ləğv etmiş, 160 ölkə isə investisiyaları tənzimləyən 1300-dən çox ikitərəfli qarşılıqlı saziş imzalamışdır. Onu da qeyd edək ki, xarici iqtisadi münasibətlərin bu cür liberallaşdırılması dünya mübadiləsinin inkişafına və beynəlxalq investisiya prosesinin intensivləşməsinə təkan vermişdir.

Bütün bunları nəzərə alaraq, hazırda Azərbaycanda istehsal olunan məhsullara (kənd təsərrüfatı, bir sıra istehlak malları və s.) münasibətdə idxal rüsum dərəcələri artırılmışdır. Məsələn burasındadır ki, yalnız bu yolla daxili bazarı qorumaq və istehsalçını stimullaşdırmaq mümkündür. Fikrimizcə, bununla yanaşı,

ölkə daxilində idxal əvəzləyici məhsulların stimullaşdırılması həyata keçirilməlidir. Belə siyasət yalnız istehlak mallarına deyil, sənaye təyinatlı məhsullara, xüsusilə də elektrik və məişət avadanlıqlarına tətbiq edilməlidir. Lakin yaddan çıxarmaq olmaz ki, respublikamız üçün ilk növbədə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalının inkişafını stimullaşdırmaq vacibdir. Ona görə ki, həmin məhsulların idxalından asılılıq respublikamızı daim çətin vəziyyətə salır, xüsusilə də istehlak mallarının alınması böyük xərclər hesabına başa gəlir. Odur ki, gələcəkdə ölkənin idxaldan asılılığının azalması onun iqtisadi təhlükəsizliyini daha da artıracaqdır. Daha mühüm məqam ondan ibarətdir ki, kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsinin stimullaşdırılması Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən daha inkişaf etmiş ölkələr sırasına çıxmasına imkan verəcəkdir.

Şübhəsiz ki, dövlətin həyata keçirdiyi düzgün idxal siyasəti iqtisadi artıma, tələbatların ödənilməsinə və daxili bazar həcminin genişlənməsinə müsbət təsir edir və milli sərvətin artmasına səbəb olur. Səmərəli və ağılabatan idxal siyasətinin həyata keçirilməsi bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünü yaşayan ölkələr üçün xüsusilə zəruridir. Belə bir siyasət əslində ölkənin əsas istehsal amillərindən (xammal, enerji resursları, müxtəlif maşın və avadanlıqlar) asılılığının kəskin azaldılmasını nəzərdə tutan diversifikasiya olunmuş idxalın həyata keçirilməsindən ibarətdir. İdxalın diversifikasiyasını həyata keçirməklə ölkələr idxal əvəz edən sahələri müasir qabaqcıl texnologiyalar əsasında qurmaqda maraqlı olurlar.

İdxal siyasətinin həyata keçirilməsinin əsas alətlərindən biri idxalın gömrük və kəmiyyət məhdudiyyətlərindən ibarətdir. Bu alətlər vasitəsilə həyata keçirilən məhdudiyyətlər idxal olunan məhsulların təklifində birbaşa əks olunur və idxalın yerli sənayeyə zərərli təsirinin neytrallaşdırılmasını təmin edir.

Nəzəriyyə və praktika göstərir ki, əgər hər hansı məhsulun dünya qiymətləri milli qiymətlərdən aşağıdırsa, bu zaman milli istehsalçıların təklifi azalır, istehlakçıların tələbi artır, həcmələr arasındakı fərq isə idxal təmin edir. Bu zaman dövlət gömrük rüsumundan istifadə edərək tələb və təklif arasında tarazlıq təmin edir. Bunun nəticəsində dövlət gəlir əldə edir və onun özünəməxsus bölgüsü həyata keçirilir, yerli istehsalçılar üçün əlverişli bazar şərtləri formalaşır.

İdxalı tənzimləmək məqsədilə tariflər elə müəyyən edilməlidir ki, onların dünya qiymətləri ilə cəmi daxili qiymətlərdən yüksək olsun. Qeyd edilən şərtlər çərçivəsində istehlakçılar yerli məhsulları almaqla onun gəlirliyini və artımını təmin edəcəklər. Sənayenin inkişafı onun güclənməsinə və rəqabət qabiliyyətinin artmasına gətirib çıxaracaq və bununla da o, gələcəkdə dünya bazarına çıxmağa biləcəkdir.

1.2. Daxili bazarın formalaşmasında gömrük-tarif siyasətinin iqtisadi zəruriliyi və təşkilati-hüquqi əsasları

Makromaliyyə sabitliyinin təmin edilməsində və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının möhkəm təməlinin qoyulmasında digər iqtisadi tənzimləyicilərlə yanaşı, gömrük-tarif siyasətinin də əhəmiyyəti danılmazdır. Lakin keçid dövrünün ilk illərində real şəraitə uyğun dövlətin gömrük-tarif siyasəti olmadığına görə bu proses ümumi iqtisadi mexanizmin tərkib hissəsi kimi yox, kortəbii şəkildə baş vermişdir. Respublikamızın o zaman vahid “rubl” məkanında olması, habelə MDB və digər qonşu ölkələrdə qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi şəraitində ölkənin özü üçün zəruri olan məhsul və malların kənara axını təhlükəsi yaranmışdı. Bunun qarşısını almaq məqsədilə 1992-ci ilin aprelində hökumət tərəfindən “Respublikanın daxili bazarının iqtisadi müdafiəsi haqqında” qərar qəbul olundu. Həmin qərara əsasən yalnız neft və qaz kondensatının, təbii və sıxılmış qazın, mühərrik və soba yanacağı, kerosin və benzinin, elektrik və istilik enerjisinin, çörəyin, uşaq qidasının əsas növlərinin, tibbi təyinatlı məhsulların və dərman ləvazimatının, taksidən başqa əhaliyə nəqliyyat xidmətinin, telefon üçün abunə haqqının, yataqxanada yaşamağa görə haqq da daxil olmaqla mənzil kirayəsi haqqının, kommunal xidmətlərin əsas növlərinin qiymət və tariflərinin dövlət tənzimlənməsi nəzərdə tutulurdu.

1995-ci ildən etibarən ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün bir sıra normativ-hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Belə ki, “Gömrük Məcəlləsi”, “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında”, “İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında”, “Əmtəə nişanı və coğrafi göstəricilər haqqında”, “Dövlət satınalmaları haqqında” qanunlar, “Sahibkarlığın inkişafı və dövlət nəzarəti

sisteminin təkmilləşdirilməsi sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması haqqında”, “Alqaqollu içkilərin, etil spirtinin və tütün məmulatlarının istehsalının, idxalının və satışının tənzimlənməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında”, “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında”, “Azərbaycan Respublikasında antiinflasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları qəbul edilmişdir.

Gömrük siyasəti haqqında qəbul edilmiş əsas normativ-hüquqi sənədlərdən biri “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunudur (20 iyun 1995-ci il)[5].

“Gömrük tarifi haqqında” AR Qanunun 4-cü maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasında gömrük rüsumlarının 3 növü müəyyən edilmişdir:

- 1) advalor-malların gömrük dəyərinə görə faizlə hesablanan;
- 2) spesifik-mal vahidinə görə müəyyən olunmuş dəyərlərlə hesablanan;
- 3) kombinə edilmiş-hər iki növü birləşdirməklə hesablanan.

AR NK-nın “Azərbaycan Respublikasında ixrac-idxal əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri, gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə alınan yığımların miqdarı haqqında” 12 aprel 2001-cil tarixli 80 sayılı qərarına əsasən advalor, aksizli mallara isə spesifik rüsumlar tətbiq olunur.

Təhlil olunan dövrdə xarici-iqtisadi fəaliyyətdə gömrük-tarif tənzimlənməsinin və gömrük orqanlarında maliyyə-vergi mexanizminin təkmilləşdirilməsi, gömrük-vergi qanunvericiliyinə dair normativ-hüquqi bazanın möhkəmləndirilməsi istiqamətində xeyli işlər görülmüş, spesifik rüsumların advalor rüsumlarla əvəz olunmasının mərhələli qrafiki əsasən yerinə yetirilmişdir. Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə daha 6 mal qrupunda spesifik rüsumlar advalor rüsumlarla əvəz edilmişdir. İstehsalı genişləndirmək və ixraca əlverişli şərait yaratmaq məqsədilə eyni adlı malların idxalına tətbiq olunan gömrük tarif dərəcələrinə yenidən baxılmış, daxili bazarın qorunması və yerli istehsalın həvəsləndirilməsi üçün müəyyən tədbirlər nəzərdə tutmuşdur.

İxrac edilən malların gömrük dəyərinə nəzarəti gücləndirmək məqsədilə “Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən çıxarılan malların gömrük qiymətləndirilməsi sisteminin tətbiqi Qaydaları”na Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarı ilə dəyişikliklər və əlavələr edildikdən sonra, beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla, “Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə idxal edilən və bu ərazidən çıxarılan malların gömrük dəyərinin müəyyən edilməsi və gömrük orqanları tərəfindən nəzarət prosesinin həyata keçirilməsi Qaydaları” layihəsi hazırlanmışdır. Malların gömrük qiymətləndirilməsi üzrə gömrük orqanları arasında operativ qarşılıqlı əlaqənin və zəruri koordinasiyanın təşkil edilməsi, eləcə də gömrük orqanlarına metodiki köməklik göstərilməsi və qiymət intizamının daha da gücləndirilməsi üçün qiymət-məlumat bazasının yaradılması istiqamətində müəyyən işlər görülmüş, hər bir əmtəə kodu üzrə məlumat bazası rəsmiləşdirilən mallar üzrə gömrük dəyərini təhlil etməyə imkan verir.

Təhlil göstərir ki, son vaxtlar gömrük işi sahəsində valyuta nəzarəti xüsusilə gücləndirilmiş, konsiqnasiya əməliyyatları üzrə vaxtı çatmış və gecikdirilmiş vəsaitin ixracatçıların bank hesablarına daxil olması, eləcə də barter yolu ilə aparılan ixrac əməliyyatları üzrə göndərilən malların ekvivalent dəyərində əvəzinin respublikaya gətirilməsi təmin edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 115-ci maddəsinə əsasən gömrük rüsumunun və aksizlərin hesablanması üçün malların və nəqliyyat vasitələrinin “Gömrük tarifi haqqında” AR Qanununa uyğun olaraq müəyyən edilən gömrük dəyəri əsas götürülür. Malın gömrük dəyəri isə gömrük sərhədinə qədər mala çəkilən bütün xərclərin(istehsalçının qiyməti, nəqliyyat xərcləri, yükləmə-boşaltma, sığorta və s.) cəmindən ibarətdir. ƏDV-nin hesablanması üçün malın gömrük rüsumunun cəmi, aksizə düşən mallar üçün isə həcmnin aksiz məbləğinin cəmi əsas götürülür.

Bu qanuna görə, gömrük tariflərinin əsas məqsədləri kimi, Azərbaycan Respublikasının ərazisinə malların gətirilməsi və çıxarılmasının, valyuta gəlirlərinin və xərclərinin əlverişli nisbətinin təmin edilməsi, valyuta sərvətlərinin

Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilməsi və bu ərazidən çıxarılması üzərində səmərəli nəzarətin həyata keçirilməsi, habelə ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı ilə səmərəli inteqrasiyasına şərait yaradılması məsələləri təsbit olunmuşdur.

Məlum olduğu kimi, valyuta tənzimlənməsi ixrac və idxalın əsas iqtisadi tənzimlənmə vasitələrindən biri kimi çıxış edir. Belə ki, 1994-cü ildə qəbul olunan “Valyuta tənzimlənməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu ixrac-idxalın valyuta tənzimlənməsinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir. Bu qanuna görə, həm hüquqi, həm də fiziki şəxs olan rezident və qeyri-rezidentlərin valyuta sərvətlərini Azərbaycan Respublikasına köçürmək, gətirmək və göndərmək hüquqları təsbit olunur. Burada Azərbaycan Respublikası Milli Bankı və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi ölkədə valyuta nəzarətini həyata keçirən orqanlar kimi müəyyən olunmuşdur.

Onu da qeyd etmək ki, 2001-ci ildə qanunda ölkəyə valyuta vəsaitlərinin gətirilməsi, habelə ölkədən çıxarılması ilə bağlı bəzi dəqiqləşdirmələr aparılmışdır. Hazırda qeyd edilən qanunun yeni variantında fiziki şəxslər tərəfindən əvvəllər nağd şəkildə ölkə ərazisinə gətirilmiş valyuta vəsaitlərinin ölkədən çıxarılması 50 min ABŞ dolları ekvivalentinə qədər məhdudlaşdırılmışdır. Bununla yanaşı, əsasən, fiziki şəxs olan rezidentlər tərəfindən Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən valyuta vəsaitlərinin məbləği 50 min ABŞ dolları ekvivalentindən artıq olduqda, gömrük orqanları həmin vəsaitlərlə bağlı müvafiq məlumatları 7 gün müddətində ölkənin Milli Bankına və müvafiq icra hakimiyyəti orqanına təqdim etməlidir. Bundan başqa, Azərbaycan Respublikasında qeyri-rezidentlərin valyuta əməliyyatlarını müəyyən edən maddədə aparılan dəyişikliklərə görə, qeyri-rezidentlər tərəfindən ölkə ərazisinə gətirilən və xaricə aparılan valyuta vəsaitləri ekvivalentinə qədər sərbəst, bundan yuxarı həcmdə vəsaitlər isə müəyyən gömrük rəsmiləşdirmələri vasitəsilə həyata keçirilməlidir. Digər bir düzəlişə görə, Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin yerinə valyuta nəzarəti agentləri kimi əsas valyuta nəzarəti orqanı müvəkkil banklar təsbit edilmişdir.

Hazırda xarici ticarət əlaqələrinin tarif tənzimlənməsi “Azərbaycan Respublikasının idxal-ixrac əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri, gömrük rəsmiləşdirməsinə görə alınan yığımların miqdarı haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-cil il 12 aprel tarixli 80 nömrəli qərarı və sonrakı illərdə bu qərara edilmiş bəzi dəyişiklik və əlavələrlə tənzimlənir. Belə ki, həmin Qərara görə yalnız metallurgiya sənayesinin ilkin məhsulları (dənəvər və tozşəkili məhsullar) hər ton üçün 5 ABŞ dollarından 15 ABŞ dollarına qədər həcmdə ixrac vergisinə cəlb edilir. Qeyd edilən qərara əsasən, hökumət yerli istehsalı stimullaşdırmaq üçün ölkədə istehsalı mümkün olan bir çox məhsulların idxalına gömrük rüsumlarını yüksəltmişdir. Belə ki, xarici ticarətə daxil olan 16672 əmtəənin 5235-i (və ya 31,4%) 15%-lik dərəcə ilə idxal rüsumuna cəlb edilir. Bununla yanaşı, 2757 əmtəədən (və ya 16,5%-dən) 0,5%-lik, 2098 əmtəədən (12,6%) isə 0%, 1%, 3%, 5%, 10%-lik dərəcə ilə idxal rüsumu tutulur. Yerdə qalan 6582 (və ya 39,5%) əmtəə spesifik gömrük rüsumuna cəlb edilir. Bununla yanaşı, qanunvericilik aktına görə, gömrük ixrac vergilərinin malların(işlərin, xidmətlərin) müqavilələrə əsasən satdığı valyuta ilə ödənilməsi və Azərbaycan Respublikası Hökumətinin xarici ölkələrlə azad ticarət saziş olduğu təqdirdə ikitərəfli azılığa əsasən malların idxalına və ya ixracına gömrük vergisi tətbiq olunması təsbit edilmişdir.

1997-ci ilin əvvəlindən etibarən ölkədə BVF-nin tövsiyələri əsasında 15%-lik vahid idxal rüsum dərəcələri tətbiq olunmağa başlamışdır. Bu həmin dövrdə qüvvədə olan vahid mal nomenklaturasının 97 mal qrupundan 69-na aid edilmişdir. Qalan 28 mal qrupuna isə 5%-lik gömrük idxal rüsumu tətbiq edilir. 2003-cü ildən isə bu mal qruplarının bəzilərinə (məsələn, güllər və sair bitkilər, meyvələr və qozlar adlı mal qruplarına) dəyişiklik edilərək 15%-lik gömrük idxal rüsumlarına keçirilmişdir.

2012-ci il yanvarın 1-dən yeni Gömrük Məcəlləsinin qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar gömrük işini əhatə edən 40-a yaxın normativ-hüquqi sənəd yeni Məcəlləyə uyğun olaraq hazırlanmış, o cümlədən komitənin yeni əsasnaməsi və strukturu təsdiq edilmişdir.

Gömrük siyasəti sahəsində normativ-hüquqi bazanın mövcudluğu ilə yanaşı, hazırkı dövrdə bu bazanın yeniləşməsi, ölkənin xarici ticarətinin həcminin getdikcə artması və lazımi stimullaşdırıcı amillərin, həmçinin daxili bazarın qorunması, yeni bazarların araşdırılması və yerli məhsulların dünya bazarlarına çıxışının asanlaşdırılması kimi məsələlərin həlli üçün müasir tələblərə cavab verən yeni qanunların qəbul olunması və mövcud qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi məqsədəuyğundur.

Ümumi iqtisadi inkişafda xüsusi çəkiyə malik məqamlardan biri də yüksək keyfiyyətli, beynəlxalq standartlara cavab verən yerli istehsal məhsullarının dünya bazarlarına çıxarılması, ixrac potensialının gücləndirilməsidir. Bu, həm də istənilən ölkənin xarici ticarət tərəfdaşları ilə münasibətlərinin daha sürətlə inkişaf etməsinə, beynəlxalq əməkdaşlığın dərinləşməsinə təsir göstərən əsas faktorlar sırasında yer alır. İxrac imkanlarının daim artan xətt üzrə inkişaf etməsi ölkəmizdə də həyata keçirilən iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Bu mənada ölkə prezidenti İ.Əliyevin 2010-cu ilin mayın 14-də idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər görülməsinə yönələn fərmanı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İlk növbədə ona görə ki, sözügedən fərman idxal-ixrac prosedurlarının iqtisadi inkişafın bugünkü tələblərinə uyğunlaşdırılması və sadələşdirilməsi baxımından zəruri xarakter daşıyır. Bu fərmanla "Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi Qaydaları"na edilmiş əlavə və dəyişikliklər ixrac potensialından daha səmərəli istifadəyə xidmət edir.

Bütün bunlar ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyasına yönəldilmiş tədbirlərin miqyasının daha da genişləndirilməsini zəruri edir. Dövlət başçısının "Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" 2010-cu il 14 may tarixli fərmanı məhz idxal-ixrac əməliyyatlarının daha da sadələşdirilməsinə yönəlmişdir. Hesab edirik ki, idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydalarına edilmiş əlavə və dəyişikliklər xarici ticarət fəaliyyətinin daha da liberallaşdırılmasına, idxal-ixrac əməliyyatlarının sadələşdirilməsi və prosedurların asanlaşdırılmasına,

biznes mühitinin davamlı olaraq yaxşılaşdırılmasına və sahibkarlığın davamlı inkişafına əlavə stimül yaradacaqdır.

Ölkənin uzunmüddətli, dayanıqlı iqtisadi inkişafının təmin olunması baxımından xarici bazarlara, o cümlədən Avropa bazarlarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı"nın birinci ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfransda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev bununla bağlı bildirmişdir: "Biz yeni bazarlar axtarmalıyıq. Ənənəvi bazarlar var və o, böyük bazarlardır. Bizim beynəlxalq və xarici siyasətimiz o bazarları bizim üçün açıb. Ancaq biz yeni bazarlar axtarmalıyıq. Biz keyfiyyətli məhsullarla, onlara uyğun olan standartlarla Avropa bazarlarına çıxmalıyıq"[1].

Aydındır ki, xarici bazarlar hesabına yerli istehsalın və buna uyğun olaraq onun ixracının artırılması iqtisadi artımın yeni mənbələrinin formalaşdırılmasını imkan verəcəkdir. Azərbaycan iqtisadi baxımdan keçid dövrünü artıq başa vurmuşdur. Qeyd olunan dəyişikliklər həm də idxal-ixrac əməliyyatlarının bütövlükdə bazar prinsiplərinə, eləcə də beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması baxımından düzgün sayılmalıdır.

Azərbaycanın qeyri-neft məhsullarının ixrac imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində ilk növbədə qeyri-neft potensialının cəmləşdiyi regionların inkişafı ilə bağlı müvafiq dövlət proqramlarına uyğun olaraq kompleks tədbirlər görülür. Bundan əlavə, sahibkarlığın inkişafına təkan verən dövlət dəstəyi tədbirləri, o cümlədən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının 2019-cu ilədək torpaq vergisi istisna olmaqla, bütün vergilərdən azad edilməsi, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarında subsidiyaların verilməsi, "Aqrrolizinq" ASC vasitəsilə güzəştli şərtlərlə gübrə və kənd təsərrüfatı texnikasının təmin edilməsi, xüsusi iqtisadi zonaların, tənzimləmə və inzibati prosedurları sadələşdirməklə, biznes və investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, sənaye şəhərciklərinin, biznes inkubatorların yaradılması istiqamətində görülən işlər və digər tədbirlər ölkəmizdə istehsalın genişlənməsində, ixrac imkanlarının artmasında xüsusi əhəmiyyətə

malikdir. Bununla yanaşı, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitləri hesabına ixracyönümlü layihələr maliyyələşdirilir. Burada regionlarımızda inşa edilən soyuducu və taxıl anbarlarının əhəmiyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Artıq regionlarda taxıl və soyuducu anbar komplekslərinin tikintisinin güzəştli qaydada maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir. Bu komplekslərin yaradılması ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına, regionların sosial-iqtisadi inkişafına və investisiya cəlbediciliyinin artırılmasına, kənd təsərrüfatının intensiv inkişafına, məhsul itkisinin qarşısının alınmasına, daxili bazarın qorunmasına, istehlakçıların hüquqlarının müdafiə olunmasına, yeni texnologiyaların tətbiqinə və ixrac potensialının artırılmasına təkan verməklə, ölkə iqtisadiyyatının inkişafına səbəb olacaqdır. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac potensialından səmərəli istifadə baxımından bir məhsulun istehsalı qədər, onun müvafiq saxlama şəraiti ilə təmin olunması mühümdür. İnşa edilən soyuducu və taxıl anbarları kənd təsərrüfatı məhsullarının bazara çıxış müddətinin artırılması və məhsulun istehsal mövsümündə ucuz qiymətlə ixrac edilməsi əvəzinə onun müəyyən müddət saxlayaraq daha münasib qiymətlə ixrac edilməsinə imkan yaradır. Bununla yanaşı, ölkəmizin ümumiləşdirilmiş preferensiyalar sistemində (GSP) qoşulması sahibkarların mövcud və yeni ixrac bazarlarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi baxımından atılmış ciddi addım kimi qiymətləndirilməlidir. Hazırda Azərbaycanda istehsal olunan məhsulların dünyanın əksər ölkələrinə ixrac edilməsi onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda dünya standartlarına uyğun, yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal edən müəssisələr mövcuddur və onların sayı davamlı olaraq artır. Bu, eyni zamanda dövlətin iqtisadi siyasətinin prioritetlərindəndir. Keyfiyyət respublika üçün əhəmiyyətli göstəricidir. Çünki istehsal olunan məhsulların yüksək keyfiyyətli olması həmin məhsulların ixrac bazarlarında rəqabət qabiliyyətini artırdığı kimi, istehlakçılarımızın da keyfiyyətli məhsul istehlak etmək hüququnun təmin olunması deməkdir. Ona görə də, daxili bazarın haqsız rəqabətdən qorunması, idxal malların müvafiq keyfiyyət standartlarına uyğunluğuna nəzarətin gücləndirilməsi və istehlakçılarımızın hüquqlarının təmin edilməsi məqsədilə Antiinhisar Siyasəti və İstehlakçıların

Hüquqlarının Müdafiəsi Dövlət Xidmətinin fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsi istiqamətində işlər aparılır. İxrac bazarlarında rəqabətqabiliyyətlilik baxımından qablaşdırma, etiketləmə də böyük əhəmiyyətə malikdir və xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Ümumilikdə qeyd etmək istəyirəm ki, göstərilən işlər Azərbaycanın qeyri-neft ixrac potensialının reallaşmasında əhəmiyyətli rol oynayacaqdır.

1.3. İdxal-ixrac məhsullarına qiymətlərin tənzimlənməsində gömrük siyasətindən istifadənin konseptual məsələləri

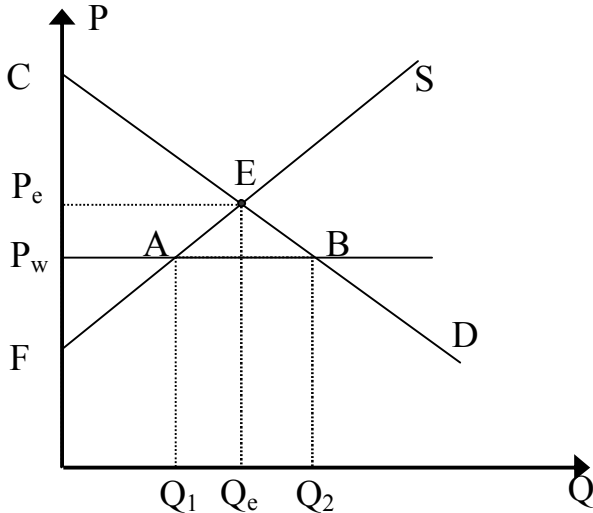
Dövlətin xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrə müdaxiləsi qaçılmaz və cəmiyyət üçün arzuolunandır. Eyni zamanda, qeyd olunmalıdır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin iqtisadi proseslərə təsiri yalnız tənzimləmə şəklində mümkündür. İqtisadi tənzimləmənin göstərilən tərəflərinin elmi əsaslarını öyrənmək məqsədilə əvvəlcə istehlak malları üzrə xarici ticarət dövriyyəsinə daxil olan malları iki qrupa bölək:

Birinci qrupa ölkənin özündə istehsal olunmayan və ya ölkənin onu idxal etmək məcburiyyətində qaldığı malları daxil edək. Dövlətin həmin malların idxalını tənzimləməsi idxal rüsumlarının, bir sıra əlavə vergilərin və keyfiyyət ekspertizası kimi texniki yoxlamaların tətbiqi ilə məhdudlaşır.

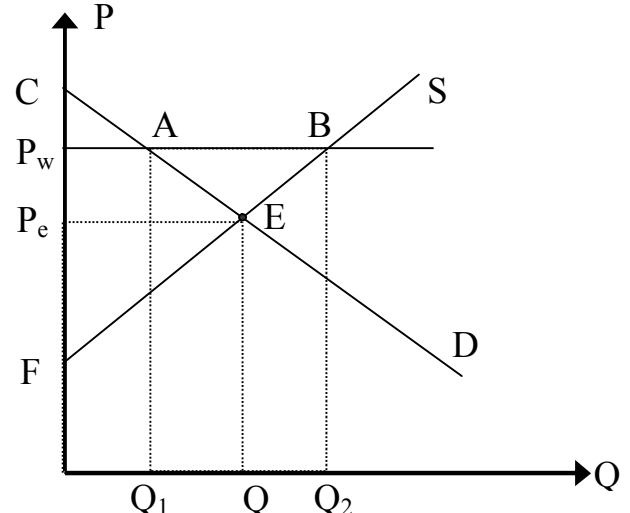
İkinci qrupa ölkənin özünün kifayət qədər istehsal edə bildiyi malları daxil edək. Dövlətin bu sahədə xarici ticarəti çevik və düşünülmüş siyasət ilə tənzimləməsi ölkə iqtisadiyyatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, vaxtı ilə SSRİ kimi böyük ölkədə bir çox kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları ilə məşhur olan Azərbaycanın hazırda, hətta öz istehlak bazarında xaricdən gətirilmiş bu cür malların üstünlük qazanmasının səbəbi yəqin ki, düşündürücüdür. Dövlət bu qrup mallarla xarici ticarət-iqtisadi əlaqələr sahəsində hansı siyasəti həyata keçirməlidir sualına cavab vermək üçün yenə də tələb və təklif qanunlarına qayıdaq.

Belə fərz edək ki, əmtəənin dünya bazarındakı qiyməti (P_w) onun daxili bazardakı qiymətindən (P_e) aşağıdır. Bu halda dünya bazarı qiyməti xəttinin tələb

(D) və təklif (S) xətləri ilə kəsişmə nöqtələrinə (A və B) uyğun malın miqdarı birbirindən fərqlənir, daha doğrusu dünya bazarı qiymətinin təklif xəttini kəsdiyi nöqtəyə uyğun əmtəə həcmi (Q_1) onun tələb xəttini kəsdiyi nöqtəyə uyğun əmtəə həcmindən (Q_2) az olur. Başqa sözlə, (Q_2-Q_1) fərqinə bərabər əmtəə həcmi ölkə idxal etmiş olur.

Qrafik.1.1. Əmtəənin dünya bazar qiyməti daxili bazar qiymətindən aşağıda olduqda istehsalı və istehlakçılarının gəlirləri

Qrafik 1.2. Əmtəənin dünya bazar qiyməti daxili bazar qiymətindən yuxarı olduqda istehsalı və istehlakçılarının gəlirləri

Bu vəziyyət xarici ölkə istehsalçılarına daha çox məhsul istehsal etməyə sövq etdiyi halda, daxili istehsalçıların bəzilərinin bazardan çıxmasına səbəb olur (çünki əks halda onlar gəlir əldə etmək əvəzinə ziyana düşürlər) və beləliklə, ümumilikdə istehsalçıların ümumi rifahı aşağı düşür. Lakin, eyni zamanda, ölkədəki alıcıların ümumi rifahı yüksəlir, çünki həmin əmtəələri daha ucuz qiymətə alırlar.

İndi ölkənin itkilərini və qazancını müqayisə edək. Xarici ticarət olmadığı halda istehlakçılarının gəliri əmtəəni almaq üçün ödəməyə hazır olduqları məbləğ ilə faktiki ödədikləri məbləğin fərqi ESR_e üçbucağının sahəsinə (Qrafik 1.1), yəni tələb xətti ilə daxili bazar qiyməti xətti arasındakı sahəyə, istehsalçıların gəliri isə daxili bazar qiyməti və təklif xətləri ilə məhdudlaşmış EFP_e üçbucağının sahəsinə bərabər olduğundan ümumi gəlir ECF üçbucağının sahəsinə bərabər olur. Xarici

ticarətə icazə verildiyi halda istehlakçıların gəliri artıb BCP_w üçbucağının sahəsinə, istehsalçıların gəliri isə AFP_w üçbucağının sahəsinə bərabər olur. Bu sahələrin toplam olaraq AEV üçbucağı ilə FES üçbucağının cəminə bərabər olduğundan xarici ticarətə icazə verildiyi halda cəmiyyətin ümumi rifahı AEV üçbucağının sahəsi qədər yaxşılaşmış olur, yə'ni bu halda ümumilikdə götürdükdə cəmiyyətin gəliri itirdiyindən çox olur.

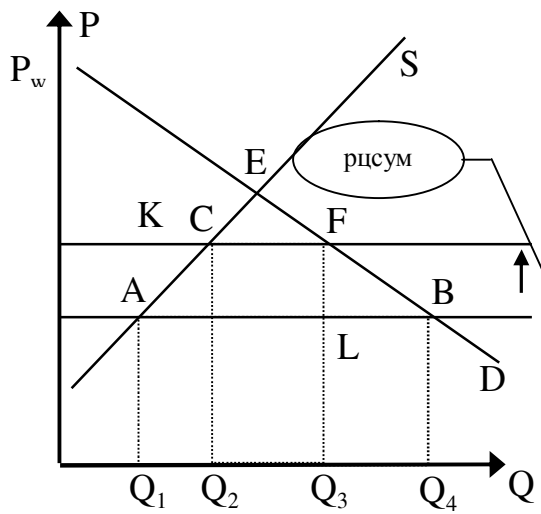
İndi isə fərz edək ki, əmtənin dünya bazarı qiyməti onun daxili bazar qiymətindən yüksəkdir. Xarici ticarətə icazə verilərsə, təbiidir ki, əmtənin bir hissəsi xarici bazarlara çıxarılır və nəticədə əmtənin daxili bazar qiyməti həmin əmtənin dünya bazarı qiyməti səviyyəsinə qalxır. Bu halda əmtənin dünya bazarı qiyməti xətti yenə də yerli tələb və yerli təklif xətlərini iki müxtəlif məhsul həcminə malik nöqtələrdə kəsir: Q_1 və Q_2 (Qrafik 1.2.). Q_1 ölkə istehlakçılarının dünya bazarı qiymətinə bərabər qiymətə ala biləcəkləri maksimum əmtəə həcmi, Q_2 isə ölkə istehsalçılarının dünya bazarı qiymətinə sata biləcəkləri maksimum əmtəə həcmidir. Qrafikdən də görüldüyü kimi $Q_1 < Q_e$, $Q_2 > Q_e$. Başqa sözlə, bu halda yerli istehlakçılar daha az əmtəə istehlak edirlər və odur ki, onların ümumi qazancı azalır və tərsinə, ölkə istehsalçıları daha çox mal istehsal edirlər və odur ki, onların gəlirləri də artır. Lakin yenə də əvvəlki halda olduğu kimi cəmiyyət ümumilikdə ticarətdən AEV üçbucağının sahəsi qədər gəlirini çıxmış olur.

Buradan görüldüyü kimi, nəzəri cəhətdən sərbəst şəkildə həyata keçirilən xarici ticarət-iqtisadi əlaqələr bu prosesdə iştirak edən tərəf-müqabil ölkələrin hər biri üçün faydalıdır. Lakin real həyatda ayrı-ayrı ölkələrin milli maraqları və ölkə daxilində cəmiyyətin ümumi marağı ilə xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrin iştirakçılarının xüsusi maraqları üst-üstə düşmədiyindən xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrin müxtəlif vasitələrlə tənzimlənməsi zərurəti yaranmışdır.

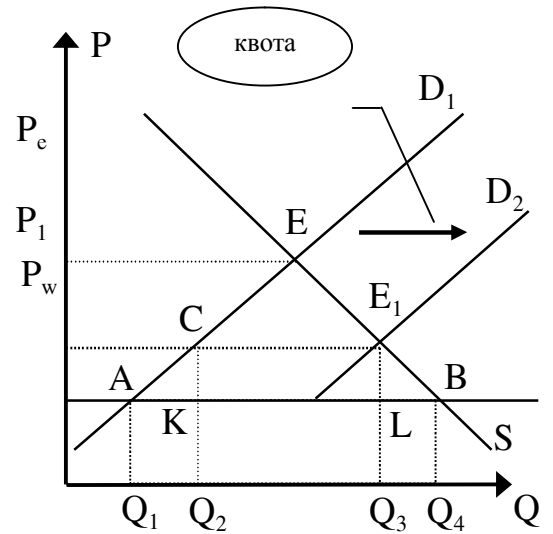
Beynəlxalq təcrübə sübut edir ki, xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrin inzibati tənzimlənmə vasitələri yalnız fəvqəladə şəraitdə səmərəlidir, normal iqtisadi inkişaf şəraitində isə inzibati vasitələrlə iqtisadi vasitələr arasındakı nisbət iqtisadi vasitələrin xeyrinə dəyişir. Lakin bu halda da xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrin

tənzimlənmə vasitələrindən konkret şəraitin tələbləri baxımından kompleks şəkildə istifadə olunması daha məqsədəuyğun hesab edilir.

İndi isə bazar iqtisadiyyatı şəraitində xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrin tənzimlənmə vasitələrindən daha çox istifadə olunan rüsum və kvotaların istehlak bazarına təsirini təhlil etməyə çalışaq. Əvvəlcə qeyd edək ki, dövlət idxal olunan bu və ya digər mala rüsum tətbiq etməklə idxal edənin gəlirinin bir hissəsini ölkə büdcəsinə keçirməyə məcbur edir. Beləliklə də o, gələcəkdə bunun hamısını və ya bir hissəsini subsidiya şəklində istehsalçılara paylamalı təmin edir. Digər tərəfdən rüsumun tətbiqi, yerli istehsalçılara həmin əmtəəni daxili bazarda daha yüksək qiymətə satmağa və bununla da yerli istehsalın ümumi həcmi artırmağa (Q_1 Q_2), zərərçəkənlərin sayını və zərərin ümumi miqdarını azaltmağa (ACFB trapesiyasının sahəsi qədər) şərait yaratmış olur (Qrafik 1.3).

Qrafik 1.3. İdxal zamanı tətbiq edilən rüsumların daxili istehlak bazarına təsiri

Qrafi 1.4. İdxal zamanı tətbiq edilən kvotanın daxili istehlak bazarına təsiri

1.3 sayılı qrafikdən göründüyü kimi, bunlardan CFLK düzbucaqlısının sahəsi dövlətin topladığı vergi olduğundan cəmiyyətin ümumilikdə itkisi ASK və VFL üçbucaqlılarının sahələri cəminə bərabər olmuş olur. Rüsumun tətbiqi bunlarla yanaşı həmin malın sərbəst ticarət halına uyğun həcmi azaldır .

Eyni zamanda, qeyd edək ki, dövlət idxal olunan əmtənin miqdarına məhdudiyət də qoya bilər. İnizibati vasitəyə yaxın olan bu tədbir idxal olunan malların həcminə hədd qoyulmasını nəzərdə tutur ki, bu da kvota adlanır. Bu halda əmtəyə daxili tələb xətti dəyişməz qaldığı halda, daxili bazarda həmin əmtənin təklif xətti kvota həcmi qədər sağa sürüşmüş olur və dəyişməz qalan tələb xəttini başqa nöqtədə kəsir.

Onu da qeyd edək ki, istər rüsum, istərsə də kvota tətbiq olunduqda əmtənin daxili bazar qiyməti artır, yerli istehlakçıların rifahı aşağı düşür və yerli istehsalçıların rifahı yüksəlir. Bununla yanaşı, qeyd olunmalıdır ki, kvotanın rüsumdan iki əsas fərqi mövcuddur. Əvvəla, rüsum tətbiq edildikdə bazara çıxarılan və ya gətirilən (satılacaq) əmtənin həcmi öz-özünə, tələb və təklif prinsipinə uyğun olaraq tənzimləndiyi halda, kvota tətbiq edildikdə əgər hökumət tənzimləmə işini bazarın öz ixtiyarına buraxarsa, o zaman “kim tez idxal etdi, o qazandı” prinsipi meydana çıxar, gömrük məntəqələrində növbə yaranar və buradan irəli gələn arzuolunmaz proseslər baş verə bilər. Ona görə də, hökumət kvotanı lisenziyalaşdırmaq məcburiyyətində qalır. İkincisi, rüsum tətbiqindən gələn vəsait vergi şəklində büdcəyə yığıldığı halda, kvotanın tətbiqindən gələn vəsait kvotaya lisenziyası olanların xeyrinə qalır. Onlar bu gəlirin bir hissəsini öz imiclərini artırmağa (jurnal, televiziya, konfranslar, xeyriyyəçilik tədbirləri və s.) xərcləyir, az bir hissəsini isə lisenziya pulu kimi ödəyirlər.

Təbii ki, ilk baxışdan rüsum kvotadan daha cazibədar görünür. Lakin yaddan çıxarmaq olmaz ki, rüsum ciddi dövlətlərdə hər ay, hətta hər il dəyişdirilə bilmədiyindən, rəqabət üstünlüyünə malik xarici şirkətlərə yerli istehsalı sıxışdırmağa şərait yarada bilər. Bu mənada, bəzi hallarda, xüsusilə də, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə kvotaya müraciət etmək zərurəti yaranır.

Mütəxəssislərin fikrincə, qapalı iqtisadi siyasət öz şirəsində bişməyə və son nəticədə öz əlilə özünə ölüm hökmü verməyə bərabər siyasətdir [17, s.29]. Lakin unutmamaq olmaz ki, açıq iqtisadi siyasət nəzarətsiz siyasət deyildir. Hər bir ölkənin və millətin uğurlu gələcəyi də xeyli dərəcədə iqtisadiyyatın açıqlıq səviyyəsinin optimal qaydada müəyyənləşdirilməsindən asılıdır.

Dünya təcrübəsi çoxdan sübut etmişdir ki, açıq iqtisadi siyasət hər hansı bir ölkənin təcridolmadan qurtarması, dünya təsərrüfatçılıq sisteminə uyğunlaşması üçün əsas şərt kimi çıxış edir. Lakin yaddan çıxarmaq olmaz ki, ölkənin “açıqlıq” dərəcəsi onun mənafeyinə uyğun qaydada müəyyənləşdirilməli və ölkənin strateji məqsədli istehsal sahələri dəqiqləşdirilməlidir. Heç bir şübhə yoxdur ki, öz iqtisadiyyatını açıq elan etmiş ölkə həm dünyaya qovuşmaq, həm də xarici investisiyaların öz ölkəsinə axınını təmin etmək istəyir. Çox vaxt ölkənin ağır iqtisadi böhran şəraitində daha tez və böyük həcmdə investisiya cəlb etmək işində müəyyən tələskənliyə yol verilir. Ölkənin iqtisadi maraqlarına cavab verməyən və bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən iqtisadi qanunlar qəbul edilir və onların icra mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması zamanı dolaşıqlığa yol verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, investisiya və xarici kredit siyasəti, vergi və gömrük xidməti sahələrinə dair normativ-hüquqi sənədlərin qəbulu zamanı bu cür tələsiklik xüsusilə yolverilməzdir və son nəticədə ağır nəticələrə gətirib çıxara bilər. Odur ki, mövcud nöqsanları aradan qaldırmaq və minimuma endirmək məqsədilə həmin sənədlərdə düzəlişlər aparılması zərurəti meydana çıxır.

Fikrimizcə, özəl sektorların inkişafına, xüsusilə istehsal yönümlü özəl müəssisələrin yaradılmasına dövlət qayğısının artırılması ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasına birbaşa yardım kimi qiymətləndirilməlidir. Unutmaq olmaz ki, dövlət dünya bazarına məhsul çıxara biləcək özəl müəssisələrin rəqabətə davamlı olması üçün lazımı kömək göstərməlidir. Bunun üçün o, müxtəlif üsullardan, məsələn, maliyyə yardımı, güzəştli kredit, gömrük-tarif güzəştləri, vergidən azad etmə və ya onu azaltma, müasir texnologiyaların alınmasına və gətirilməsinə yardım və s. üsullardan istifadə edə bilər. Həm də bu zaman ixrac malları istehsal edənlərə üstünlük verilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda istehsalı stimullaşdırmaq üçün istər gömrük-tarif tənzimlənməsi tədbirlərindən, istərsə də vergi siyasətindən uğurla istifadə olunur. Bu isə artıq öz səmərəsini verməkdədir. Belə ki, istehsalın həcmi ilbəil artır və ixracda qeyri-neft sektoruna məxsus malların xüsusi çəkisi yüksəlir. Nəzəriyyə və praktika göstərir

ki, kənd təsərrüfatında hansı təsərrüfat formalarının üstünlük təşkil etməsindən asılı olmayaraq, dövlətin özünün düşünülmüş ərzaq proqramının olması və onun həyata keçirilməsinə ciddi nəzarət ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir dövlət çalışır ki, ilk növbədə xarici ərzaq təminatından imkan daxilində az asılı olsun. Bunun üçün o, fermerlərə, kənd təsərrüfatı işçilərinə sifariş verməli, lazım gəldikdə isə güzəştli kreditlər ayırmalıdır. Toxum, gübrə və imkan daxilində texnologiya ilə təchizat məsələsi isə inkişaf etmiş dövlətlərdə, o cümlədən ABŞ-da olduğu kimi, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin səlahiyyətinə verilməlidir. Ölkəmizdə Ərzaq Proqramının qəbul edilməsi və uğurla yerinə yetirilməsi kənd təsərrüfatı sahəsində iqtisadi durumun yaxşılaşdırılmasını təmin edə bilər. Bu, əhalinin kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təminatında yerli məhsulların xüsusi çəkisinin artması meyli ilə müşahidə olunur.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında, eləcə də bazarın formalaşmasında elm və təhsilin məqsədyönlü təşkili ilə yanaşı, intellektual mülkiyyətin dövlət qanunları ilə etibarlı şəkildə, beynəlxalq normalara uyğun qorunması olduqca vacibdir. Elm tutumlu, yüksək məhsuldarlıqlı əməyin təşkili, yeni və ən yeni texnologiyaların yaradılması və tətbiqi bilavasitə, məhz bu amillərdən asılıdır. İntellektual mülkiyyətin qorunması bir tərəfdən, rəqabətə davamlı istehsal sahələrinin yaranmasını, dünya bazarına çıxma biləcək məhsulların istehsalını, həmçinin yaradıcılıq axtarışlarını stimullaşdırır, digər tərəfdən də “zəka axını” deyilən çox qorxulu bir prosesin qarşısının alınmasına imkan verir.

Tədqiqatlar göstərir ki, iqtisadi inteqrasiyanın ikili xüsusiyyəti və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması bir-biri ilə əlaqəli problemdir. Xüsusilə də yanacaq, enerji, rabitə, nəqliyyat sahələrinin inteqrasiyası daha böyük diqqət tələb edir. Başqa sözlə, inteqrasiya dərəcəsinin səviyyəsi ölkənin xaricdən asılılığını artırma, zəiflədə, eləcə də heç səmərə verə bilməyən amilə də çevirə bilər.

Ölkədə daxili istehlak bazarının formalaşmasına mənfi təsir göstərən, iqtisadi təhlükəsizliyin pozulmasına şərait yaradan keçid dövrü amillərindən biri də bu prosesin qrup egoizmi və milli egoizm ilə müşayiət olunmasıdır. Keçid dövrünün obyektiv, subyektiv və mükəmməl qanunların olmamasından istifadə edən ayrı-

ayrı qruplar və yaxud xalqlar, daha çox qazanmaq və yaxud “birinci olmaq” iddiası ilə meydana atılırlar. Nəticədə ölkənin həm siyasi, həm də iqtisadi sabitliyi pozulur, hərc-mərclik yaranır, ölkənin sərvəti qəddarcasına talan edilir. İddialar uğrunda mübarizə bəzən də ciddi qarşıdurmalara, qrup münaqişələrinə səbəb olur. Qeyd olunan hallar uzun müddət davam etdikdə isə, ölkə bəzən nəinki öz iqtisadi təhlükəsizliyini itirir, hətta siyasi cəhətdən də kiminsə vassalına çevrilir. Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin tarixə təcrübəsi sübut edir ki, yeni sistemə keçən və siyasi cəhətdən sabit olmayan ölkədə: köhnə qanunlar işləmir və yeni qanunlar qəbul olunmur; korrupsiya və rüşvətxorluq xroniki hal alır; istehsal getdikcə azalır, yeni sahələr yaranmır; ziyalılar və elm adamları sürətlə ölkəni tərk edirlər; aclıq və səfalət yaranır; ölkə məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşir. Maddi və mənəvi varidatını ərzağa dəyişməyə hətta külli miqdarda borca düşməyə məcbur olur, nəticədə, uzun müddətə, bəlkə də həmişəlik asılı vəziyyətə düşür.

Azad və yaxud ixrac istehsal zonası kimi adlandırılan iqtisadi zonaların yaradılması heç də həmişə ölkənin gələcək inkişafı, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi baxımından əlverişli olmur. Heç kimə sirr deyildir ki, xarici sahibkarlar, donor ölkələr və iri xarici investorlar xüsusi zona fəaliyyəti üçün bağlanan müqavilə şərtləri və müddəti daxilində daha çox fayda götürməyi nəzərdə tuturlar. Lakin zona sahibini gündəlik fayda deyil, uzun müddətli strateji məqsədin həyata keçirilməsi düşündürməlidir. Xüsusilə də nəzərdə tutulmalıdır ki, azad iqtisadi zona birincisi, respublikanın dünya təsərrüfatına qovuşmasına, beynəlxalq iqtisadi məkana uyğunlaşmasına kömək etsin. İkincisi, ölkədə beynəlxalq qanunlara və bazar qaydalarına uyğun fəaliyyət göstərmək, işləmək vərdişləri aşılansın. Üçüncüsü, müasir texnologiyaya əsaslanan sənaye sahələrinin meydana gəlməsinə, habelə həmin sahələrdə işləyə biləcək kadrların hazırlanmasına kömək etsin. Dördüncüsü, ölkənin valyuta gəlirini artırsın, işsizliyin aradan qaldırılmasına yardımçı olsun.

Bununla yanaşı, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, AİZ heç də yalnız öz qanunları ilə işləmir və bu zonanın yaradılması da, fəaliyyəti də beynəlxalq qanunlarla yanaşı, həm də ölkənin öz qanun-qaydaları ilə idarə olunur və

tənzimlənilir. Beləliklə, AİZ-in ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə təsiri məsələsi birbaşa respublikanın müvafiq qanunlarına tabedir. İlk növbədə AİZ-də özəlləşdirmə, sərmayə qoyuluşu, ixrac-idxal, gömrük xidməti, yeni texnologiyaya əsaslanan istehsal sahələrinin və iş yerlərinin yaradılması məsələlərinə dair dövlətin qanunları və proqramları ölkənin uzaq gələcəyinin inkişafına və təhlükəsizliyin təmin olunmasına istiqamətlənməlidir.

AİZ-də sərmayə qoyuluşunda ilk növbədə yerli sərmayədarlara üstünlük verilməsi məqsədəuyğundur. Daha doğrusu, burada xarici sərmayədarlarla müqayisədə üstünlük deyil, bütövlükdə ölkə daxili investorlarla növbəti AİZ-ə sərmayə qoyan yerli investorlara üstünlük əsas götürülməlidir. Bu üstünlüklər kreditlə ilk növbədə təmin etmək və güzəştli kreditlər ayırmaq, eləcə də valyuta fondundan istifadəyə üstünlük vermək və s. şəkildə ola bilər.

Unutmaq olmaz ki, xarici investorlar uzun müddət burada şirkətlərin şərikləri olsalar da, hətta müəyyən şəxsi mülkiyyət, səhmlər əldə etsələr də, ölkənin milli və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində dövlətin öz vətəndaşları, öz sahibkarları qədər maraqlı ola bilməzlər.

Fikrimizcə, ölkəmizdə iqtisadi təhlükəsizliyə dair elə proqram işlənilib hazırlanmalıdır ki, o, milli sərvətlərin hərraca qoyulub həddən artıq tələsik gəlir gətirməsinə deyil, ölkənin müstəqilliyinə və əhalinin, xüsusilə də gələcək nəsillərin firavanlığına xidmət etsin.

FƏSİL II. DAXILI BAZARIN FORMALAŞMASINDA QIYMƏT AMİLİNDƏN İSTİFADƏNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏDQIQI

2.1. Daxili bazarda qiymətlərin formalaşmasına ölkənin xarici ticarət- iqtisadi əlaqələrinin təsiri

Qloballaşma prosesinin sürətləndiyi və rəqabət şərtlərinin daha da çətinləşdiyi müasir dövrdə yalnız iqtisadi cəhətdən güclü ölkələr qloballaşmanın faydalarından yararlanırkən, iqtisadiyyatı zəif olan ölkələr bu prosesdə ciddi itkilərlə üzləşməkdədir. Bu amil hər bir ölkənin iqtisadi cəhətdən güclənmək istəyini şərtləndirən əsas amillərdən biridir. Azərbaycan Respublikasında son illərdə tətbiq edilən iqtisadi siyasət və həyata keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsində ölkə davamlı və yüksək iqtisadi artım tempinə nail olmuş və iqtisadi cəhətdən daha da güclənmişdir. Bu iqtisadi artım əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin daha da yaxşılaşdırılmasına, real pul gəlirlərinin artmasına, ölkədə irimiqyaslı infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsinə öz töhfəsini vermişdir. Son illərdə də ölkə iqtisadiyyatının qlobal dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olması sahəsində ciddi nailiyyətlər əldə edilmiş, iqtisadiyyatın bütün sahələrində, o cümlədən, sahibkarlığın inkişafı, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, rəqabət qabiliyyətinin artırılması, xarici ticarətin inkişafı sahəsində əhəmiyyətli işlər görülmüş və Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvolma prosesi ilə bağlı işlər davam etdirilmişdir. 2011-2014-cü illərdə ölkədə istehsal olunan məhsulların ixrac imkanlarının artırılması xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu çərçivədə, neft ölkəsi olan Azərbaycanda davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunması baxımından mühüm olan qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi və istehsal olunan malların xarici bazarlara çıxarılmasının asanlaşdırılması istiqamətində işlər davam etdirilmiş və mövcud ixrac potensialının daha səmərəli reallaşdırılmasına və potensialın artırılmasına xüsusi əhəmiyyət verilmişdir.

Azərbaycanın xarici ölkələrlə ixrac əməliyyatları 2012-ci ildə 23,91 mlrd. ABŞ dolları, 2014-cü ildə 24,0 mlrd. ABŞ dolları, 2014-cü ildə 21,83 mlrd. ABŞ dolları həcmində aparılmışdır. Bu göstərici 1993-cü illə müqayisədə 2014-cü ildə 31,3 dəfə, əvvəlki ilə müqayisədə isə 9,0% azdır (*Cədvəl 2.1*).

Azərbaycanın xarici ölkələrlə idxal-ixrac əməliyyatlarının dinamikası
(mlyn. ABŞ dolları)

İllər	İxrac	1993-cü ilə görə artım %-lə	İdxal	1993-cü ilə görə artım %-lə	Saldo
1993	697,7	100,0	310,9	100	+38,7
1995	497,1	71,2	590,0	189,8	-92,9
1996	736,5	105,6	944,6	3,0 dəfə	-208,9
1997	756,8	108,5	767,4	2,5 dəfə	-106,8
1998	593,4	85,0	1234,6	4,0 dəfə	-641,2
1999	903,0	129,4	1127,0	3,6 dəfə	-224,0
2000	1751,1	2,5dəfə	1164,2	3,7 dəfə	+502,6
2001	2308,3	3,3 dəfə	1433,2	4,6 dəfə	+875,1
2002	2166,8	3,1 dəfə	1664,2	5,4 dəfə	+502,6
2003	2590,2	3,7 dəfə	2626,2	8,4 dəfə	-35,8
2004	3615,5	5,2 dəfə	3515,6	11,3 dəfə	+99,6
2005	4347,2	6,2 dəfə	4211,2	13,5 dəfə	+136,0
2006	6372,2	9,1 dəfə	5266,7	16,9 dəfə	+1105,5
2007	6058,2	8,7 dəfə	5713,5	18,4 dəfə	+344,7
2008	47756,0	68,5 dəfə	7170,1	23,1 dəfə	+40586,0
2009	21428,0	30,7 dəfə	6123,1	19,7 dəfə	+15304,9
2010	26560,1	38,1 dəfə	6600,6	21,2 dəfə	+19959,5
2011	3365,3	47,8 dəfə	9756,0	31,4 dəfə	+23609,3
2012	23908,0	34,3 dəfə	9655,6	31,1 dəfə	+14253,0
2013	23975,4	34,4 dəfə	10712,5	34,5 dəfə	+13262,9
2014	21828,6	31,3 dəfə	9187,7	29,6 dəfə	+12640,9

Mənbə : Cədvəl müəllif tərəfindən AR DSK-nın məlumatları əsasında işlənilib hazırlanmışdır.

İdxal əməliyyatları 1993-2014-cü illər ərzində daha sürətlə, yəni 310,9 mln. dollardan 9187,7 mln. dollara yüksəlmişdir ki, bu da 29,6 dəfə artım deməkdir. 2014-cü ildə müsbət saldo 12640,9 mln. ABŞ dolları olmuşdur (Cədvəl 2.1).

Statistik materialların təhlili göstərir ki, 1993-cü ildə Azərbaycanın xarici ölkələrlə ixrac əməliyyatlarının 49,1 faizi, idxal əməliyyatlarının 31,0 faizi MDB ölkələrinin payına düşürdüsə, 2014-cü ildə bu rəqəmlər müvafiq olaraq, ixrac üzrə 3,8 faiz, idxal üzrə 22,7 faiz təşkil etmişdir (Cədvəl 2.2).

*Azərbaycanın MDB ölkələri ilə idxal-ixrac əməliyyatlarının dinamikası
(mlyn. ABŞ dolları)*

<i>İllər</i>	<i>İxrac</i>	<i>1993-cü ilə görə artım %-lə</i>	<i>İdxal</i>	<i>1993-cü ilə görə artım %-lə</i>	<i>Saldo</i>
1993	342,3	100.0	96,4	100	+246,9
1994	266,7	77.9	268,6	2.8 dəfə	-1,9
1995	178,8	52.3	170,8	1.8 dəfə	+8,1
1996	357,5	104.5	32,5	3.4 dəfə	+31,9
1997	355,0	103.7	323,5	3.4 dəfə	+31,8
1998	209,8	61.3	397,4	4.1 dəfə	-187,6
1999	185,1	54.1	299,7	3.1 dəfə	-114,6
2000	242,1	70.7	379,1	3.9 dəfə	-137,0
2001	215,9	63.1	445,7	4.6 dəfə	-229,6
2002	243,1	71.0	650,6	6.8 dəfə	-407,5
2003	331,0	96.7	849,1	8.8 dəfə	-518,1
2004	613,9	179.4	1200,6	12.5 dəfə	-586,6
2005	905,4	2,6 dəfə	1449,5	15,0 dəfə	-544,1
2006	929,7	2,7 dəfə	2098,2	21,8 dəfə	-1168,5
2007	1102,4	3,2 dəfə	1901,1	19,7 dəfə	-798,7
2010	1983,9	5.8 dəfə	2051,1	21,3 dəfə	-67,2
2011	2924,4	8,5 dəfə	2553,5	26,5 dəfə	+371,0
2012	1252,0	3,7 dəfə	2378,0	24,7 dəfə	- 1126,0
2013	1509,6	4,4 dəfə	2553,2	26,5 dəfə	-1043,6
2014	838,1	2,5 dəfə	2083,2	21,6 dəfə	-1245,1

Mənbə : Cədvəl müəllif tərəfindən AR DSK-nın məlumatları əsasında işlənilib hazırlanmışdır.

1991-ci ildə xarici ticarət əlaqələrinin spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, həmin ildə respublikadan göndərilən məhsullar gətirilən məhsullardan çox olmuş, həmçinin ticarət əlaqələrinin böyük bir hissəsi - 87%-i keçmiş müttəfiq respublikaların payına düşmüşdür (Cədvəl 2.3).

1995-ci ildə isə artıq xarici ticarət əlaqələrinin coğrafi quruluşu əsaslı şəkildə dəyişmiş və bu əlaqələrdə uzaq xarici ölkələrin payı xeyli artaraq 63,3%-ə çatmışdır. Eyni zamanda xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 1991-ci illə müqayisədə 1995-ci ildə təqribən 3,3 dəfə, o cümlədən idxal 2,8 və ixrac 3,8 dəfə azalmışdır. Xarici ticarət dövriyyəsinin saldosu isə mənfi olmuşdur. Yəni 1991-ci ildən 1995-ci ilə qədərki dövrdə ölkədəki iqtisadi böhran və bunun da nəticəsində

iqtisadi potensialın əsaslı şəkildə azalması ilə ölkənin ixrac imkanları da məhdudlaşmış və ixracın səviyyəsi aşağı olmuşdur.

Cədvəl 2.3

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin ümumi göstəriciləri

(mlyn. ABŞ dolları ilə)

İllər	Dövriyyə			İdxal			İxrac		
	Cəmi	MDB	Uzaq xaric	Cəmi	MDB	Uzaq xaric	Cəmi	MDB	Uzaq xaric
1991	4002,2	87,0	13,0	1881,3	80,1	19,9	2120,9	93,1	6,9
1995	1215,0	36,7	63,3	667,6	34,2	65,8	547,3	40,0	60,0
2000	29170,0	20,9	79,1	1172,1	32,0	68,0	1744,9	13,5	86,5
2001	3745,1	17,8	31,2	1430,9	31,1	68,9	2314,2	9,6	90,4
2002	3832,9	23,3	76,7	1665,3	39,1	60,9	2167,5	11,3	88,7
2003	5218,2	22,7	77,3	2626,2	32,4	67,6	2590,4	12,9	87,1
2004	7119,0	25,5	74,5	3504,6	34,3	65,7	3614,4	17,0	83,0
2005	8558,5	27,5	72,5	4211,2	34,4	65,6	4347,2	20,8	79,2
2006	11639,8	26,0	74,0	5267,6	39,8	60,2	6372,2	14,6	85,4
2007	11766,9	25,0	74,5	5708,6	33,3	66,7	6058,3	18,2	81,8
2010	33161,7	12,2	87,8	6600,6	31,1	68,9	265260,1	9,3	90,7
2011	43121,3	12,7	87,3	9756,0	26,2	73,8	33365,3	11,0	89,0
2012	33560,9	10,8	89,2	9652,9	24,6	75,4	23908,0	5,2	94,8
2013	34687,9	11,7	88,3	10712,5	23,8	76,2	23975,4	6,3	93,7
2014	31016,3	9,4	90,6	9187,7	22,7	77,3	21828,6	3,8	96,2

Mənbə : Cədvəl müəllif tərəfindən AR DSK-nın məlumatları əsasında işlənilib hazırlanmışdır.

Lakin gördüyümüz kimi, 2001-2014-cü illər ərzində xarici ticarət dövriyyəsi həm idxalın həm də ixracın artımı hesabına yüksəlmişdir. Xüsusilə ixracda baş verən artımın idxalın artımını üstələməsi nəticəsində ticarət saldosu müsbət olmuşdur. Hətta 2010-2014-cü illərdə ixracın həcmi 1991-ci ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə 11-13 dəfə çox olmuşdur. Bu dövr ərzində də xarici ticarət dövriyyəsində, xüsusilə ixracda uzaq xarici dövlətlərin payı yüksək

olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, 2004-2005 ci illər MDB ölkələri ilə olan ticarət əlaqələrində müəyyən artımın olması da müşahidə olunsada, 2014-cü ildə xarici ticarət dövriyyəsində MDB-nin xüsusi çəkisi 2005-ci illə müqayisədə 18,1 faiz bəndi azalaraq 9,4%-ə enmişdir.

2005-2014- cü illərdə Azərbaycanın ixracatında əsas yer tutan ölkələr kimi ilk olaraq İtaliyanı, daha sonra isə Fransa, İsrail, ABŞ, Rusiya, Türkiyə, Gürcüstan, İndoneziya və Hindistanı göstərmək olar. Bu ölkələrin Azərbaycanın ixracında məcmu payı 2005-2014-cü illər ərzində Azərbaycanın dünyanın orta hesabla 170-ə yaxın dövləti ilə ticarət əlaqələrinə girməsinə baxmayaraq, ixracın 90%-i 24 ölkənin payına düşmüşdür. Müvafiq olaraq 2014-cü ildə Azərbaycanın idxalının 90%-i 20 ölkənin, ixracının 90 %-i isə 16 ölkənin payına düşmüşdür.

Göründüyü kimi, ixrac olunan məhsulların 26%-dən çoxu İtaliyaya göndərilir ki, bunun da əsas hissəsini xam neft təşkil edir. Ümumiyyətlə, son illərdə ixracın 80-90%-ni neft və neft məhsulları təşkil etdiyindən, ixracın coğrafi strukturunu qeyri-neft sektoru üzrə ayrılıqda tədqiq etməyi daha məqsədəuyğun olardı.

Azərbaycanın idxalında əsas yer tutan ölkələrdən ilk olaraq Rusiyanı, daha sonra isə Türkiyə, Almaniya, Ukrayna, Böyük Britaniya, Çin, ABŞ, Yaponiya, Qazaxıstan, İtaliya, Finlandiya, Fransa, Hollandiya, İran və Hindistanı göstərmək olar. 2005-2014-cü illərdə bu ölkələrdən 11-nin Azərbaycanın idxalında məcmu payı orta hesabla 75,0% təşkil etmişdir. Burada Rusiyanı və Türkiyəni xüsusi olaraq ayırmaq lazımdır. Belə ki, təkcə onların payı müvafiq olaraq 14,9 % və 14,2% olmuşdur.

Mövcud olan qanunauyğunluqları sistemli şəkildə öyrənmək üçün, bu əlaqələri milli iqtisadiyyatın sahələri üzrə və həmçinin xarici ticarətdə iştirak edən məhsulların funksional təyinatına görə qruplaşdırmaqla təhlil etmək zəruridir. Başqa sözlə, xarici ticarət əlaqələrini keyfiyyət aspektləri üzrə də təhlil etmək lazımdır.

Təhlil göstərir ki, 1991-ci ildə Azərbaycanın ixracında kənd təsərrüfatı və onun emalı sənayesinin məhsulları böyük xüsusi çəkiyə malik (45,8%) olmuş, həmin ildə yanacaq-energetika sənayesinin ixracdakı payı isə cəmi 12,7%

olmuşdur. Lakin 1995-ci ilə qədər bu sahədə əsaslı dəyişiklik baş vermiş, kənd təsərrüfatı və onun emalı sənayesinin məhsulları da daxil olmaqla 1991-ci ildə ixracda az-çox rol oynayan bütün digər sahələrin-metallurgiya, kimya və neft-kimya, maşınqayırma və yüngül sənaye sahələrinin ixracı 1995-ci ildə əsaslı şəkildə aşağı olmuş, bununla da yanacaq-energetika sənayesinin məhsulları ixracın yarısından çoxunu təşkil etmişdir. Əslində 1991-ci illə müqayisədə 1995-ci ildə yanacaq-energetika sənayesinin məhsullarının ixracı mütləq ifadədə cəmi 4,5% artmışdır. Lakin bu dövr ərzində digər sahələrin ixracdakı payı kəskin şəkildə azalmışdır. Bu azalma kənd təsərrüfatı və onun emalı sənayesinin məhsulları üzrə 6,5 dəfə, yüngül sənaye məhsulları üzrə 10,3 dəfə, maşınqayırma sənayesi məhsulları üzrə 4,4 dəfə, kimya sənayesi məhsulları üzrə 5,4 dəfə, metallurgiya sənayesi məhsulları üzrə isə 6,4 dəfə olmuşdur. Kənd təsərrüfatı məhsulları ilə yüngül sənaye məhsullarının ixracının həcmi 1995-ci illə müqayisədə 2000-ci ildə də əsaslı şəkildə (müvafiq olaraq 1,5 və 4,1 dəfə) azalmış və bu azalma 2001-ci ildə də davam etmişdir. Bu dövr ərzində yanacaq-energetika sənayesi məhsullarının ixracındakı artım hər il mütəmadi olaraq davam etmiş və 2002-ci ildə 1995-ci illə müqayisədə 6,8 dəfə artaraq ümumi ixracın 88,9%-i qədər olmuşdur. Digər sahələrin məhsullarının ixracında isə bu dövr ərzində xüsusi bir dəyişiklik olmamışdır. Deməli, 2000-2014-cü illərdə ixracın həcmindəki artım yanacaq-energetika sənayesinin hesabına olmuşdur. Başqa sözlə, baxsaq görərik ki, son illər ərzində ixracda olan artım birmənalı şəkildə neft və neft məhsullarının hesabına təmin edilmişdir. Bundan başqa, 2000-2014-cü illər ərzində ixracın 90%-dən çoxu neft və neft məhsullarından ibarət olmuşdur.

Təhlil aparılan dövr ərzində idxalın strukturunun iqtisadiyyatın sahələri üzrə təhlili göstərir ki, 1991-ci ildə ixracda olduğu kimi idxalda da nisbətən böyük xüsusi çəki kənd təsərrüfatı və onun emalı sənayesinin məhsullarına məxsusdur. Eyni zamanda həmin ilin idxalında daha sonra metallurgiya sənayesi məhsulları, həmçinin də kimya, maşınqayırma və yüngül sənaye sahələri nisbətən böyük xüsusi çəkiyə malik olmuşdur. Lakin cədvəldən gördüyümüz kimi 1995-ci ildə idxal edilən kənd təsərrüfatı və onun emalı sənayesi məhsulları 1991-ci illə

müqayisədə 6,5 dəfə, yüngül sənaye malları 17,8 dəfə, metallurgiya və metal emalı məhsulları 8,7 dəfə, kimya sənayesi məhsulları 3,2 dəfə, maşınqayırma sənayesi məhsulları 1,6 dəfə azalmışdır. Sözsüz ki, bu dövr ərzində idxalın həcmnin azalmasının əsas səbəbi keçmiş SSRİ-nin vahid xalq təsərrüfatı kompleksi çərçivəsində yaradılmış istehsal-kooperasiya və ticarət əlaqələrinin pozulması və digər ölkələrlə xarici iqtisadi, o cümlədən də ticarət-iqtisadi əlaqələrinin hələ ilkin formalaşma mərhələsində olması idi. Məsələn, məlumdur ki, 1991-ci ilə qədər metallurgiya, kimya və maşınqayırma sənayesinin məhsulları həm hazır məhsullar kimi, həm də uzun illər ərzində formalaşmış istehsal-kooperasiya əlaqələri əsasında istehsal məqsədləri üçün gətirilirdi. Bu əlaqələrin pozulması səbəbindən, eləcə də həmin istehsal sahələrinin (o cümlədən də yüngül və yeyinti sənayesi sahələrinin) Azərbaycanda olduğu kimi digər keçmiş müttəfiq respublikalarda da böhrana uğraması səbəbindən, müvafiq məhsulların idxalı, qeyd etdiyimiz kimi, əsaslı şəkildə azalmışdır. Qeyd edək ki, 1991-ci ildə idxalda elə də böyük xüsusi çəkiyə malik olmayan ağac emalları məhsulları və tikinti materiallarının da həcmi 1995-ci ildə müvafiq olaraq 2,4 dəfə və 12% azalmışdır.

Azərbaycan müstəqil dövlət kimi digər dünya dövlətləri ilə iqtisadi əlaqələri aktiv şəkildə genişləndirdiyinə görə, digər tərəfdən isə müvafiq sənaye sahələrinin istehsalında əsaslı bir irəliləyiş olmadığına görə, artıq 1995-ci ildən sonra idxalın həcmi hər il artmışdır. Bu artım kənd təsərrüfatı və onun emalı sənayesinin məhsulları istisna olmaqla bütün digər sahələri, xüsusilə maşınqayırma sənayesini əhatə etmişdir. Belə ki, artıq 2002-ci ildən etibarən bu sənaye sahəsinin məhsullarının idxalının həcmi hətta 1991-ci ilin səviyyəsini də keçmişdir. Bu hal eyni zamanda ağac emalı məhsullarına və tikinti materiallarına da aiddir. Qeyd edək ki, idxalın artımının bir səbəbi kimi müvafiq istehsal sahələrinin inkişafının zəif olmasını göstərmişdikse də, bu baxımdan maşınqayırma sənayesinin məhsulları olan maşın və avadınlıqların, həmçinin də tikinti materiallarının idxalının artmasını müsbət hal kimi qiymətləndirmək lazımdır. Çünki bu məhsulların idxalı müvafiq istehsal sahələrinin inkişaf etdirilməsinə səbəb olmaqla, idxal olunan bir sıra məhsulların gələcəkdə yerli istehsalla əvəzlənməsinə

səbəb olacaqdır. Xarici iqtisadi əlaqələr genişləndikcə bir sıra məhsulların idxalının artmasının səbəblərindən biri kimi yerli istehsal sahələrinin inkişaf etməməsinin səbəb olması fikrinə nümunə kimi kənd təsərrüfatı və onun emalı sənayesinin məhsullarının idxalının 1995-ci illə müqayisədə 2000-ci ildə az olmasını göstərə bilərik. Belə ki, məlumdur ki, 1996-cı ildən başlayaraq ölkənin aqrar sektorunda inkişaf baş vermiş, bununla da kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatın daxili istehsal hesabına ödənilməsi səviyyəsi yüksəlmişdir ki, bu da müvafiq məhsullar üzrə idxalın azalmasına səbəb olmuşdur. Lakin burada bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, araşdırmalara görə gəlirlər səviyyəsi aşağı olduğundan əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatı müvafiq fizioloji normalara uyğun ödənmir. Yəni kənd təsərrüfatı və onun emalı sənayesinin məhsullarının idxalının az olması təkcə daxili istehsalın artmasına görə deyil, həm də əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı olmasına görədir. Bu eynilə yüngül sənaye məhsulları istehsalına da aiddir. Belə ki, bildiyimiz kimi bu sənaye sahəsi üzrə daxili istehsalın həcmnin çox cüzi olmasına baxmayaraq, onun idxalının da həcmi çox azdır. Bu sahə üzrə 2002-ci ildəki idxal 1991-ci ilin səviyyəsindən 6,1 dəfə az olmuşdur. Hansı ki, məlum olduğu kimi 1991-ci ildə bu sahə üzrə daxili istehsalın da həcmi indiki ilə müqayisədə çox yüksək olmuşdur.

Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin keyfiyyət aspektləri üzrə təhlilini xarici ticarətdə iştirak edən məhsulları funksional təyinatına görə qruplaşdırmaqla və həmçinin xarici ticarət şərti indeksini hesablamaqla da aparmağı məqsəduyğun hesab etmişik. İlk növbədə idxal və ixracın strukturunu funksional təyinatına görə qruplaşdıraraq. Göründüyü kimi, 1991-ci ildə ölkənin həm idxalında və həm də ixracında istehlak malları istehsal-texniki təyinatlı məhsullardan üstün olmuşdur. Bu hal 1995-ci ildə daha yüksək formada-idxal edilən və ixrac edilən istehlak mallarının daha da çoxalması ilə müşahidə edilmişdir. Digər tərəfdən isə istər 1991-ci ildə və istərsə də 1995-ci ildə ixrac olunan texniki təyinatlı məhsulların böyük bir hissəsi xammal və yarımfabrikatlardan, az bir hissəsi isə maşın və avadanlıqlardan ibarət olmuşdur. Qeyd edək ki, bu hal 1991-ci ilin idxalına da aiddir. Lakin bundan fərqli olaraq 1995-ci ildə idxal olunan istehsal-texniki

təyinatlı mallar qrupunda maşın və mexanizmlər üstünlük təşkil etmişdir. Ümumiyyətlə, 1995-ci ildən etibarən ixracda xammalın və idxalda isə maşın və avadanlıqların payının artması hesabına xarici ticarətin strukturunda istehsal-texniki təyinatlı məhsullar üstünlük təşkil etmişdir. Yəni müasir dövrdə ölkənin ixracının əsasən xammaldan ibarət olması kimi bir mənfi hal müşahidə edilir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, idxalda maşın və avadanlıqların, ümumiyyətlə istehsal-texniki təyinatlı məhsulların xüsusi çəkisinin yuxarı olmasını isə müsbət hal kimi qiymətləndirmək lazımdır.

2004 və 2005-ci illər ərzində respublikanın rezident və qeyri-rezidentləri tərəfindən müvafiq olaraq 123 və 135 ölkə ilə aparılmış ticarət əməliyyatlarının həcmi 7 və 8,5 mlrd. ABŞ dolları olmuşdursa, 2012-ci ildə 155 ölkə ilə aparılmış ticarət əməliyyatlarının həcmi 33,6 mlrd. dollar təşkil etmişdir. 2013-cü ildə isə 155 ölkə ilə aparılmış ticarət əməliyyatlarının həcmi 34,7 mlrd. dollar təşkil etmişdir. 2004-cü ildə 3,6 mlrd. ABŞ dolları dəyərində 1297 adda mal ixrac, 3,5 mlrd. ABŞ dolları dəyərində 5351 adda mal isə idxal olunmuş, idxal-ixrac əməliyyatları üzrə müsbət saldo 109,9 mln ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2004-cü ilə nisbətən 2005-ci ildə ixrac əməliyyatlarının həcmi 20,2%, idxal əməliyyatlarının həcmi isə 19,5% artaraq müvafiq olaraq 4,3 və 4,2 mlrd. ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2011-ci il ərzində 24,0 milyard ABŞ dolları məbləğində 2111 adda mal ixrac, 10,7 milyard ABŞ dolları dəyərində 6159 adda mal idxal olunmuş, idxal-ixrac əməliyyatları üzrə müsbət saldo 13,3 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2012-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə ixracın həcmi 0,3% (0,1 mlyrd. ABŞ dolları), idxalın həcmi isə 11,0 % (1,0 mlyrd. ABŞ dolları) artmışdır (8, s.24). Qeyd edilən dövrdə idxal əməliyyatlarının həcmi əsasən avadanlıqlar və texniki qurğuların, elektrik maşınları və onların hissələrinin, ərzaq məhsullarının, qara metallar və ondan hazırlanan məmulatların, nəqliyyat vasitələrinin, mebelin və başqa malların idxalı hesabına artmışdır.

2004-cü ildə ixracın strukturunda xam neft və neft məhsullarının xüsusi çəkisi 82%, kimya sənayesi məhsulları 2,1%, alüminium və ondan hazırlanan məmulatlar 1,35%, qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar 1,25% təşkil

edirdisə, 2005-ci ildə həmin göstəricilər müvafiq olaraq 76,%, 3%, 1,2%, 1% olmuşdur. 2014-cü ildə isə ixracın strukturunda xam neft və neft məhsullarının xüsusi çəkisi 92,0%, meyvə və tərəvəz – 1,3%, kimya sənayesi məhsulları – 0,35%, alüminium və ondan hazırlanan məmulatlar – 0,4%, bitki və heyvan mənşəli yağlar – 0,9%, qara metallar və ondan hazırlanan məmulatlar -0,2% təşkil etmişdir[2].

2004-2005-ci illərdə idxalın strukturunda maşın və elektrik aparatları, avadanlıqlar, elektrotexnika qurğuları və onların hissələri 30-33%, qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar 10-16%, ərzaq məhsulları 10,6-10,8%, nəqliyyat vasitələri və onların hissələri 7-10%, neft qazı və qazaoxşar karbohidrogenlər 6-7% təşkil edir. 2014-cü ildə isə idxalın strukturunda maşın və elektrik aparatları, avadanlıqlar, elektrotexnika qurğuları və onların hissələri 28,1%, nəqliyyat və onun hissələri – 9,2%, ərzaq məhsulları – 11,6%, qara metallar və ondan hazırlanan məmulatlar – 11,1%, əczaçılıq məhsulları – 2,5%, xalq istehlakı malları və mebel – 1,25%, oduncaq və ondan hazırlanan məmulatlar – 1,4%, təşkil edir[2].

2.2. İdxal-ixrac məhsullarına qiymət səviyyəsinin təsirinin təhlili.

Xarici iqtisadi fəaliyyətdə gömrük-tarif tənzimləmələrinə üstünlük verilməsi ölkədə aparılan iqtisadi islahatların başlıca xüsusiyyətlərindən hesab edilir. Bazar iqtisadiyyatına keçidin hazırkı mərhələsində səmərəli fəaliyyət göstərə bilən gömrük-tarif tənzimləmə mexanizminin qurulması fəal və kiçik gömrük siyasətinin həyata keçirilməsinin, eləcə də ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin və iqtisadi maraqlarının qorunmasının mühüm şərti kimi çıxış edir.

Gömrük siyasətinin həyata keçirilməsinin əsas vasitələrindən biri də gömrük ödənişləridir. Gömrük məcəlləsinin 17-ci maddəsinin 19-cu bəndinə əsasən “Gömrük ödənişləri müəyyən olunmuş qaydada Azərbaycan Respublikası gömrük orqanları tərəfindən alınan gömrük rüsumları, vergilər, gömrük yığımları, hüquqi və fiziki şəxslərə gömrük fəaliyyəti üçün lisenziyaların verilməsinə görə alınan yığımlar, haqlar və digər ödənişlərdir”.

Mövcud qanunvericilik aktları ilə aşağıdakı gömrük ödənişləri alınır:

- 1) Gömrük rüsumu;
- 2) Əlavə dəyər vergisi;
- 3) Aksizlər;
- 4) Azərbaycan Respublikasının gömrük işini aparan icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən icazələrin verilməsi və icazələrin bərpa edilməsinə görə yığımlar;
- 5) Gömrük rəsmiləşdirilməsi üzrə mütəxəssislərə ixtisas attestatlarının verilməsi və attestatların fəaliyyətini bərpa edilməsinə görə yığımlar;
- 6) Gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə gömrük yığımları;
- 7) Malların saxlancına görə gömrük yığımları;
- 8) Malların gömrük müşayiətinə görə gömrük yığımları;
- 9) Məlumatlandırma və məsləhət verməyə görə haqq;
- 10) İlk qərarların qəbuluna görə haqq;
- 11) Digər gömrük ödənişləri.

Bəzi iqtisadçıların fikrincə, gömrük tarifi dedikdə, xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin qiymətməyə mexanizmi ilə fəaliyyət göstərən əsas vasitə başa düşülür. Lakin qiymətlərdən fərqli olaraq, gömrük tarifi həm proteksionist, həm də fiksəl funksiyaları yerinə yetirir. Proteksionist funksiya milli istehsalçıların mənafeyinin müdafiəsi ilə bağlı olduğu halda, fiskal funksiya gömrük rüsumlarının tutulması hesabına dövlət büdcəsinin mədaxil hissəsinə vəsait yığılmasını təmin edir. Onu da qeyd edək ki, idxal mallarından gömrük rüsumu tutulması, onların daxili bazarda satışı zamanı dəyərin artmasına və bununla da milli sənaye və kənd təsərrüfatında istehsal edilən oxşar malların rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur. Beləliklə, gömrük tarifi daxili qiymətlərə təsir etməklə, müəyyən dərəcədə milli istehsalın və ixracın inkişafına təsir edir.

İdxal olunan malların daxili bazarda bahalaşması nəticəsində bu cür malların qiymətlərinin ümumi səviyyəsi qalxır. Bunun əvəzində milli istehsalçılar əlavə gəlir əldə edirlər ki, bu da öz növbəsində ölkə iqtisadiyyatına investisiya və yaxud ixrac qiymətlərinin aşağı düşməsi ilə yaranan itkilərə kompensasiya, eləcə də xarici

bazarda ölkənin mallarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi məqsədi ilə istifadə edilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhəddindən keçirilən mallar üçün “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq gömrük rüsumu ödənilməlidir. Bu qanuna görə gömrük tarifinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- 1) Azərbaycan Respublikası üzrə idxalın əmtəə strukturunu səmərəliləşdirmək;
- 2) Azərbaycan Respublikası ərazisində malların gətirilməsi və çıxarılmasının, valyuta gəlirlərinin və xərclərinin əlverişli nisbətini təmin etmək;
- 3) valyuta sərvətlərinin Azərbaycanın gömrük ərazisinə gətirilməsi və çıxarılması üzərində səmərəli nəzarət təşkil etmək;
- 4) Azərbaycan Respublikasında malların istehsal və istehlak strukturunda mütləq dəyişikliklər üçün şərait yaratmaq;
- 5) Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatını xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorumaq;
- 6) Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatını dünya təsərrüfatı ilə səmərəli inteqrasiyasına şərait yaratmaq.

Gömrük məəcəlləsinin 17-ci maddəsinə görə, “gömrük rüsumu Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə malların idxalı və ixracı zamanı alınan ödənişlərdir”.

Gömrük rüsumları gömrük sərhədinə keçməsi faktı ilə qüvvəyə minən və xarici ticarət dövriyyəsi mallarına tətbiq edilən dolayı vergi növ müxtəlifliklərindən biridir. Gömrük rüsumları bütün əsas vergi xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir.

- a) gömrük rüsumlarının ödənişi də məcburi xarakter daşıyır və dövlət hakimiyyət məcburiyyəti ilə təmin edilir;
- b) gömrük rüsumları göstərilən xidmətin əvəzi deyil və qarşılıqsız (əvəzində heç bir şey etmədən) tutulur;

c) gömrük ödənişlərindən daxilolmalar konkret dövlət xərclərini ödəmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında aşağıdakı gömrük rüsumları tətbiq edilir:

- 1) Advalor-malların gömrük dəyərinə görə faizlə hesablanması;
- 2) Spesfik rüsum-mal vahidinə görə müəyyən olunmuş dəyərlə hesablanan;
- 3) Kombinə edilmiş – hər ikisindən birlikdə istifadə olunur.

Malların ixracını və idxalını operativ tənzimləmək üçün bəzi mallara mövsümi rüsumların altı aya qədər tətbiq olunmasına qanun icazə verir.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi mənafeyini qorumaq üçün idxal edilən mallara müvəqqəti olaraq xüsusi növ rüsumlar tətbiq edilir. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) Xüsusi rüsumlar
- 2) Antidempinq rüsumlar
- 3) Kompensasiya rüsumları

Xüsusi rüsumlar aşağıdakı hallarda tətbiq olunur:

a) əgər ölkənin gömrük ərazisinə gətirilən mallar, bu qəbildən olan malların yerli istehsalçılara ziyan vuran və ya ziyan vura biləcək miqdarda və şərtlərdə gətirilmişdirsə, onda idxal mallarından müdafiə tədbiri kimi;

b) digər dövlətlərin və onların ittifaqlarının (siyasi, iqtisadi, hərbi və s.) Azərbaycan dövlətinin mənafeyinə toxunan ayrı seçkilik və digər hərəkətlərinə cavab tədbiri kimi.

Dempinq – xarici bazarlarda əmtəələrin dəyər-dəyməzinə, yəni istehsal xərclərindən aşağı qiymətlə satılması deməkdir. Antidempinq rüsumları, idxal olunan malların qiyməti ölkənin gömrük ərazisinə gətirildiyi vaxtda ixrac olunduğu ölkədəki real dəyərindən aşağı olduqda və belə bir idxal bu qəbildən olan malların yerli istehsalçılara ziyan vurduqda və ya bu hal istisna olunmadıqda, eyni zamanda həmin mallar ölkə daxilində istehsalın təşkilinə və ya genişləndirilməsinə maneçilik törətdikdə tətbiq olunur.

Ölkənin gömrük ərazisinə gətirilən malların istehsalı və ya ixracı zamanı birbaşa və ya dolayı yolla subsidiyalardan istifadə olunduqda və belə bir idxal bu qəbildən olan malların yerli istehsalçılara ziyan vurduqda və yaxud bu hal

istisna edilmədikdə, habelə ölkədə bu malların istehsalının təşkilinə və genişləndirilməsinə maneçilik törətdildikdə kompensasiya rüsumları tətbiq edilir.

Cəlb olunma obyektlərinə görə gömrük rüsumları – idxal və ixrac kimi iki yerə ayrılır.

Idxal rüsumları ölkənin daxili bazarını xarici rəqabətdən qoruduğu halda proteksionist (daxili bazarı qorumaq üçün yerli və dünya qiymətləri arasındakı fərqdən yüksək müəyyənləşdirilən rüsumlar) funksiyasını yerinə yetirir. Daxili bazarı qorumaq üçün idxal rüsumlarının artırılmasının əsas səbəbi yerli malların rəqabət qabiliyyətinin aşağı olmasından irəli gəlir. Belə ki, yenicə müstəqillik əldə etmiş respublikamız köhnə texnologiya ilə dünya bazarı standartlarına cavab verən əmtəə istehsal edə bilmir. Eyni zamanda ölkəni xarici mallardan asılı vəziyyətə salmaq, nəinki iqtisadi təhlükəsizliyi, həm də milli təhlükəsizliyə ciddi problemlər yarada bilər. Bu isə müstəqilliyini tam möhkəmləndirməmiş bir ölkə üçün acınacaqlı nəticələrə gətirib çıxarar. Odur ki, hər bir dövlət kimi Azərbaycan Respublikası da öz təhlükəsizliyini təmin etmək üçün proteksionist siyasətdən yararlanmağa çalışır.

Rüsumlar hesablanarkən, praktiki olaraq yerli və dünya qiymətlərindən istifadə etmək olar. Rüsumlar, yerli və dünya qiymətlərinin fərqi və ya fərqə uyğun müəyyənləşdirilir. Rüsumlar, yerli və xarici mallar arasında bərabər şərait yaradaraq, stabilləşdirmə funksiyasını yerinə yetirir.

Bəzən isə rüsumlar yerli və dünya qiymətlərinin fərqindən aşağı müəyyənləşdirilir ki, bu xarici malların idxalına böyük imkanlar yaradır. Bu cür rüsumlar isə stimullaşdırıcı adlanır.

Bazar iqtisadiyyatı və xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması şəraitində gömrük rüsumları Xarici iqtisadi fəaliyyəti vacib iqtisadi tənzimləyicisi hesab olunur. Gömrük rüsumlarının köməyi ilə dövlət, malların idxal-ixrac zamanı bərabər iqtisadi şəraitdə rəqabəti tənzimləyir, ümümidövlət və milli maraqlara xidmət edən konkret iqtisadi, elmi-texniki, ekoloji, valyuta-maliyyə siyasəti aparır.

Rüsum qiymət kateqoriyasına aid edilir. Bu isə ayrı-ayrı mallara rüsum müəyyənləşdirərkən, fərdi yanaşma tələb edir.

İstənilən mala (və ya əmtəələr qrupuna) rüsum qoyarkən, yerli və beynəlxalq xərcləri və qiymətləri müəyyənləşdirmək lazımdır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti idxal və ixrac gömrük rüsumlarının dərəcələrini təyin edir. Azərbaycan Respublikasının əlverişli ticarət rejimi tətbiq etdiyi ölkənin malları üçün idxal və ixrac gömrük rüsumlarının dərəcələrinin son həddi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən müəyyən olunur. Lakin əlverişli ticarət rejimi tətbiq olunmayan ölkələrin mallarına və mənşə ölkəsi müəyyənləşdirilməyən mallara idxal gömrük rüsumlarının dərəcələri iki dəfə artırılır.

Bir sıra hallarda gömrük tarifi birtərəfli qaydada ixrac məhsullarının istehsalına tələb olunan mallara aşağı və ya sıfır dərəcəli idxal rüsumu tətbiq etməklə, milli istehsalın və ixracın stimullaşdırılması üçün istifadə olunur.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsi ilə gömrük rüsumlarının dərəcələri arasında müəyan asılılıq mövcuddur. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələrdə gömrük rüsumlarının dərəcələri aşağı olur. Çünki inkişaf etmiş ölkələrin istehsal etdiyi məhsulun rəqabət qabiliyyəti yüksək olduğu üçün, daxili bazarın yüksək rüsumlar hesabına qorunmasına, ixracın əlavə tədbirlərlə stimullaşdırılmasına və büdcənin gəlir hissəsinin gömrük ödənişləri hesabına doldurulmasına ehtiyac qalmır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr daha yüksək rüsumlardan istifadə edirlər (*Cədvəl 2.4*).

Cədvəl 2.4

Bəzi ölkələrdə sənaye mallarının idxal rüsumları (% - lə)

<i>Malların adı</i>	<i>Pakistan</i>	<i>Braziliya</i>	<i>ABŞ</i>	<i>Avropa Birliyi</i>
Dəsmal və digər Məmulatlar	80-100	60	25 – 90	5
Boru və digərləri	80	30	6 – 33	6 – 13
Akril plasməs	1 kq 70 rupu	40	4.2 – 37	12.5 – 21
Minik maşınları	80 - 425	65	2.5 – 10	10 – 29
Yük maşınları	80	65	8.5 – 25	5 – 28

Cədvəldən görüldüyü kimi Pakistanla Avropa Birliyi ölkələri arasında çox böyük fərq vardır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə idxal rüsumlarının yüksək

olmasının əsas səbəbi, ölkə sənayesinin xarici rəqabətdən qorumaqdır. Azərbaycan Respublikasında öz sənayesini xarici rəqabətdən qorumaq üçün hələlik bu üsuldən istifadə edir.

Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, 2004-2014-cü illər ərzində Dövlət Gömrük Komitəsi üzrə dövlət büdcəsinə aşağıdakı vergilər daxil edilmişdir (Cədvəl 2.5).

Cədvəl 2.5

**Azərbaycan DGK üzrə gömrük rüsumları və gömrük vergiləri
(mln. manatla)**

Göstəricilər	2004	2005	2007	2011	2013	2014
Dövlət Gömrük Komitəsi üzrə	260,7	376,2	772,0	1141,	1208,3	1383,3
Əlavə dəyər vergisi	171,3	253,8	402,4	835,0	883,4	986,1
Aksiz	11,1	19,7	60,1	62,8	76,8	81,3
Gömrük rüsumları	77,0	101,2	300,2	231,6	230,6	298,3
Tranzit yol vergisi	1,2	1,4	6,2	12,2	17,5	17,6

Mənbə : Cədvəl müəllif tərəfindən AR DGK-nın məlumatları əsasında işlənilib hazırlanmışdır.

2.5 sayılı cədvəlin məlumatlarından görünür ki, Gömrük Komitəsi üzrə dövlət büdcəsinə daxil olmalar ildən-ilə artmışdır. Belə hal onunla izah olunur ki, ölkəyə bu dövrdə idxal malları da artmışdır. Həmçinin qeyd edək ki, Gömrük Komitəsi üzrə dövlət büdcəsinə daxil olmalarda əsasən əlavə dəyər vergisi üzrə daxil olmalar ilbəl artmışdır. Gömrük rüsumları isə 1999-2000-ci və 2004-2005-ci illərdə digər illərə nisbətən daha yüksək olmuşdur. Digər bir amil isə onunla bağlıdır ki, gömrük idxal rüsumlarının dərəcələrinin ölkə üçün 15%-lik olması səmərəli deyildir.

Hazırda respublikamızın gömrük orqanları fizikal siyasəti həyata keçirməklə dövlət büdcəsi gəlirlərinin beşdə bir hissəsindən çoxunu təmin edir. Onlar daxili bazarı və bütövlükdə dövlətin iqtisadi maraqlarını qorumaq üçün gömrük-tarif tənzimlənməsi tədbirlərini və gömrük işi sahəsində valyuta nəzarətini həyata keçirirlər. Təhlil göstərir ki, son illər ərzində idxalın əmtəə strukturunu səmərələşdirmək, ixracı stimullaşdırmaq, daxili istehsala şərait yaratmaq istiqamətində xeyli işlər görülmüşdür ki, bu da ölkə iqtisadiyyatını xarici rəqabətin

mənfi təsirindən qorumaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, 2014-cü ildə ərzaq məhsullarının ümumi idxalda xüsusi çəkisi 2010-ci illə müqayisədə 4,6 % bəndi azalaraq 11,6% təşkil etmişdir. Bu isə onunla izah olunur ki, əhalinin ət və ət məhsullarına, konserv məmulatlarına, mineral sulara, tütün və tütün məmulatlarına, spirtli içkilər, toyuq əti və yumurtaya, habelə bir sıra digər mallara tələbatının əsas hissəsi daxili istehsal hesabına ödənilir. Onu da qeyd edək ki, qeyd edilən dövrdə idxalda maşın və elektrik aparatları, avadanlıqlar və onların ehtiyat hissələrinin həcmi 3 dəfədən çox artmaqla, ümumi idxalın 25,8%-ni təşkil etmişdir. Fikrimizcə, idxal üçün respublikadan kənara aparılan ümumi miqdarda vəsaiti daxildə həmin malların istehsalına yönəltmək və bu işdə gömrük-tarif tənzimlənməsinin bütün imkanlarından istifadə etmək lazımdır.

Hazırda Azərbaycana idxal olunan malların təqribən 70%-i vergitutma obyektinə hesab olunur. Əvəzsiz maliyyə və texniki yardımlar, qrantlar, kreditlər və borclar hesabına idxal olunan mallar, habelə investisiya təyinatlı mallar gömrük rüsumlarına cəlb olunmur.

1997-ci ildən etibarən ixraca gömrük vergi və rüsumlarının tətbiqi dayandırılmışdır. Kənd təsərrüfatı istehsalını stimullaşdırmaq məqsədilə idxal olunan toxum, yem, gübrə, ehtiyat hissələri, kənd təsərrüfatı maşın və mexanizmlərinə gömrük vergi və rüsumları tətbiq edilmir və bəzi kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalına isə mövsümi rüsumlar tətbiq edilir.

Son vaxtlar respublikada aparılan gömrük siyasətinin əsas istiqamətlərindən sayılan differensiallaşdırılmış tarif tənzimlənməsi sistemə keçilmişdir. Hazırda Azərbaycanda mövcud tarif siyasəti daxili istehsalı dəstəkləməklə yanaşı, yeni texnika və texnologiya idxalını da təşviq edir. Tarif dərəcələrinin ən yüksək həddi 15%-dir ki, bu da MDB ölkələri arasında ən optimal göstərici sayılır.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında tətbiq edilən gömrük rüsumları 2007-ci ildə qəbul edilmiş vahid sistemə əsaslanır. Qanunvericiliyə uyğun olaraq, advalor(malın idxal qiymətinə tətbiq olunan) gömrük tarifləri 0%, 0.5%, 1 %, 3%, 5%, 10 % və 15 % dərəcəsində müəyyən edilmişdir(ədəd üçün rüsumlar,metrik

vahid üçün rüsumlar da tətbiq edilir) İdxal edilən məhsulların əksər hissəsinə, həmçinin 18%-lik əlavə dəyər vergisi tətbiq edilir.

Aksiz vergisi müəyyən növ məhsullara (məsələn, tütün və spirtli içkilər, nəqliyyat vasitələri) tətbiq edilir. Azərbaycan "ünvanlanan ölkə ƏDV-si" prinsipini qəbul etmişdir və (hazırda 18 % səviyyəsində olan) ƏDV (eləcə də, qiymətləndirilən idxal rüsumları və aksiz vergisi) malların bəyan edilmiş dəyərindən (əlbəttə ki, tətbiq edilən vergi rejimindən asılı olaraq) ödənilir. Malların çox məhdud kateqoriyaları və növləri ƏDV-dən azaddır və bəzi digərlərinə isə 0 % ƏDV tətbiq edilir Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin " Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri, gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə alınan yığımların miqdarı haqqında "2001-ci il 21 aprel tarixli 80 nömrəli qərarına dəyişiklik edilməsi barədə" 27 noyabr 2007-ci il tarixli 189 nömrəli qərarı ilə nəzərdə tutulmuş gömrük rəsmiləşdirilməsi xərcləri bəzi kiçik istisnalarla bütün idxal/ixraca tətbiq edilir.

Bununla yanaşı, ölkədə daxili istehsala şərait yaratmaq üçün bir sıra idxal malları Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə idxal rüsumlarından və ƏDV-dən azad edilmişdir. Lakin dünya təcrübəsinə görə vergi güzəştləri konkret sahəni və konkret dövrü əhatə etməlidir.

Ölkənin büdcə gəlirlərində gömrük vergi və rüsumlarının xüsusi çəkisi 1994-cü ildəki 3,2%-dən 2005-ci ildə 18,3% qalxmışdır. Lakin sonralar gömrük vergi və rüsumlarının məbləğ etibarı ilə artımı təmin edilsə də, onun xüsusi çəkisində azalma meyli müşahidə olunur. Belə ki, 2002-ci ildə bu göstərici 20,3% (184,4 mln. manat), 2003-cü ildə 17,3% (212,2 mln. manat), 2004-cü ildə 17,0% (260,7 mln. manat), 2005-ci ildə 18,3 (376,2 mln. manat), 2012-ci ildə isə 7,0%(1208,3 mln manat), 2013-cü ildə 7,2% (1383,3 mln. manat), 2014-cü ildə isə 8,2% (1510,8 mln. manat) təşkil etmişdir.

Bəzi növ metal və metal məhsullarını istisna edərək, ixrac əməliyyatları gömrük rüsumlarından azaddır. Azərbaycana idxal edilən mallara idxal rüsumları tətbiq edilir (0%-dən 15 %-ə qədər olan advalor rüsumlar, vahidə görə rüsum və metrik vahidə rüsum). Mənşə ölkəsindən asılı olmayaraq, bir sıra mallara, o

cümlədən birgə müəssisənin nizamnamə kapitalına yaxud 100 faizlik xarici kapitalı olan müəssisənin təsis edilməsinə yatırım kimi xarici sərmayədar tərəfindən Azərbaycana idxal edilən vəsaitlərə, müvəqqəti idxal edilən mallara, tranzit mallara və yalnız fərdi istifadə üçün əcnəbi işçilərin gətirdiyi mülkiyyətə idxal rüsumu qoyulmur.

Respublikamızda sahibkarlığın inkişafına əngəl törədə bilən hər cür maneələrin aradan qaldırılması, daxili bazarın qorunması, sağlam rəqabət və bütövlükdə şəffaf biznes mühitinin yaradılmasında gömrük-tarif tənzimlənməsi tədbirlərinin imkanlarından daha səmərəli istifadə olunmalı və qaçaqmalçılığa qarşı mübarizənin daha da gücləndirilməsində qabaqlayıcı tədbirlərdən istifadə imkanları daha da artırılmalıdır.

Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olmasına hazırlıq prosesi ilə əlaqədar olaraq ölkədə xüsusi qrup fəaliyyət göstərir. Ölkəmizin bu nüfuzlu quruma daxil olması üçün istehsalın stimullaşdırılması və rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalı məqsədəuyğun hesab edilir. Mütəxəssislərin fikrincə, əgər yerli iş adamları yüngül, yeyinti və emal sənayesində hazır məhsulların istehsalına keçsələr, yəni xammal son məhsul halına göstərilib dünya bazarına çıxarılsa, Azərbaycan ÜTT-yə hazır ölkə kimi girmiş olacaq[14, s.80]. Odur ki, Avropa ölkələri ilə sıx ticarət əlaqələri qurarkən ilk növbədə yerli istehsalın rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsinə çalışılmalıdır.

MDB daxilində qarşılıqlı ticarətin liberallaşdırılması meyllərinə baxmayaraq buraya daxil olan ölkələrin əksəriyyətində malların idxalı və ixracının tənzimlənməsi zamanı bir sıra məhdudiyyətlər tətbiq olunur. Mütəxəssislərin fikrincə, tərəfdən keçid dövrünü yaşayan ölkələrdə büdcə gəlirlərinin idxalından asılılığı, digər tərəfdən, daxili bazarı qorumaq istəyi ilə izah olunur. Onu da göstərək ki, qeyd edilən məhdudiyyətlər bütövlükdə götürdükdə dünya təcrübəsinə uyğundur, eyni zamanda, həmin məhdudiyyətlər əsasən idxala tətbiq olunur və vergi tutumlu malların ölkə ərazisinə idxalı zamanı maneə yaratmaqla başlıca olaraq bazarı qorumaq məqsədi daşıyır. Tədqiqatlara görə ixracda belə məhdudiyyətlər azdır və əsasən həmin malların daxili bazarda qalmasını təmin etmək məqsədi

güdür. Həmin məhdudiyyətlər tarif və qeyri-tarif məhdudiyyətlərinə bölünür. Tarif məhdudiyyətləri idxal və ixraca tətbiq olunan gömrük rüsumlarının tarif dərəcəsinin azaldılması və ya ləğv edilməsi ilə müşayiət hesab olunur. MDB çərçivəsində bu istiqamətdə müəyyən işlər görülür. Buna misal kimi göstərə bilərik ki, Azərbaycanla Rusiya Federasiyası, Qazaxıstan, Gürcüstan, Ukrayna və Belorusiya arasında bağlanmış Azad Ticarət Sazişinə uyğun olaraq həmin ölkələrdən Azərbaycana, Azərbaycandan isə həmin ölkələrə idxal olunan mallardan idxal rüsumları alınmır. Lakin Rusiya Federasiyası və Qazaxıstanla Azərbaycan arasında Azad Ticarət Sazişinə istisnalar mövcuddur. Həmin istisnalar əsas etibarlı ilə aksizli malları əhatə edir. Onu da qeyd edək ki, istisnalar digər MDB üzvi dövlətləri arasında da mövcuddur və bütövlükdə MDB çərçivəsində bu istisnaların ləğv edilməsi istiqamətində tədbirlər görülməkdədir. Qarşılıqlı ticarətdə qeyri-tarif maneələri, daha doğrusu, kvotalaşdırma və lisenziyalaşdırma məsələləri üzrə zərurət tələb edən tədbirlərin həyata keçirilməsi MDB-yə üzv dövlətlərinin qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən sayılır.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə, o cümlədən (ABŞ və Yaponiya) da ÜDM-də ixracın payı 10-11 faiz təşkil edir. Rusiyada bu göstərici, 1992-ci ildə 62 faizə qalxmış (xarici ticarət inhisarını şok vəziyyətinə gətirmiş ləğvinin nəticəsidir), yalnız sonralar aşağı düşmüşdü (1994-28%, 1997-20%). Bu halda əmtəə dövriyyəsinin həcmi həmin illər ərzində 1,5 dəfə qalxmışdı (150 milyard dollaradək-dünyada 15-16-cı yer). Rusiyada orta idxal tarifini (14-15 faiz) 2005-ci ilədək 1/3-ə qədər azaltmaq nəzərdə tutulur. Azərbaycanda da bu istiqamətdə məqsədyönlü iş aparılır. Hazırda ölkəmizdə idxal rüsumlarının ən yüksək həddi 15% təşkil edir. 2005-ci il yanvarın 1-nə gömrük-tarif rüsumları üzrə orta dərəcə 8,4%-dən 5,7%-ə endirilmişdir.

Keçən müddət ərzində xarici iqtisadi fəaliyyətdə gömrük tarif tənzimlənməsi və gömrük orqanlarında maliyyə-vergi mexanizminin təkmilləşdirilməsi, gömrük-vergi qanunvericiliyinə dair normativ-hüquqi bazanın möhkəmləndirilməsi istiqamətində müəyyən tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Azərbaycanda sahibkarlığın və regionların inkişaf etdirilməsi məqsədilə xüsusi dövlət proqramlarının qəbul edilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinə mane olan bürokratik əngəllərin aradan qaldırılmasına yönəldilən tədbirlər, eləcə də mövcud problemlərin aradan qaldırılması, xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçlarına sağlam rəqabət şəraiti yaradılması üçün gömrük orqanlarının modernləşdirilməsi üzrə tədbirlər planına uyğun olaraq, spesifik rüsumların advalor rüsumlarla əvəz edilməsinin mərhələli qrafiki başa çatdırılmışdır. Nəticədə spesifik rüsumların advalor rüsumlarla əvəz edilməsinə dair Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarı ilə daha 6 mal qrupu üzrə spesifik rüsumlar advalor rüsumlarla dəyişdirilmişdir.

Yüksək gömrük rüsumlarına baxmayaraq bəzi məmulatlar çoxlu miqdarda ölkəyə idxal oluna bilər. Lakin idxal kvotaları ölkəyə istənilən kəmiyyətdə əmtəələrin gətirilməsini qadağan edir. Kvotanın son həddi embarqodur. Embarqo qadağan edildikdə ayrı-ayrı məhsulların idxalı qadağan olunur. Qeyri-tarif maneələri dedikdə lisenziyalaşdırma sistemi nəzərdə tutulur. Bundan başqa qeyri-tarif maneələrinə məhsul keyfiyyətinin standartının müəyyən edilməsi, bürokratik amillər və s. aiddir. Məsələn, Yaponiya və Avropa dövlətləri çox zaman idxalçıdan lisenziya almağı tələb edirlər. Lisenziyaların verilməsini məhdudlaşdırmaq yolu ilə idxalı məhdudlaşdırmaq çox asandır.

Azad ticarətə maneçilik törətdiyi və iqtisadi səmərəliliyi azdığı halda nə üçün dünya praktikasında gömrük rüsumları və kvotalardan istifadə olunur. Ölkələr ümumilikdə azad ticarətdən çox şey uda bilərlər. Lakin, azad ticarət istehsalın ayrı-ayrı sahələrini pis vəziyyətdə qoya bilər. Sahibkarların bir qrupu özlərinin iqtisadi mənafeələrini qoruyub saxlamaq üçün hökuməti yüksək gömrük rüsumları və kvotalar tətbiq etməyə çağırırlar. Beləliklə də onlar özlərini azad ticarətin mənfi təsirindən qoruya bilərlər.

Ölkə sərhəddindən gömrükxana nəzarəti altında keçirilən əmlak, əmtəə, qiymətli şey və s.-dən tutulan pul məbləğinə gömrük rüsumu deyilir. Gömrük rüsumlarını müxtəlif əlamətlərinə görə təsnifləşdirirlər: Əməliyyatın xarakterinə görə gömrük rüsumları üç qrupa bölünür:

1. ixrac gömrük rüsumları

2. idxalat gömrük rüsumları

3. tranzit gömrük rüsumları

Gömrük rüsumları dövlətin gömrük tarifləri ilə müəyyən etdiyi dərəcələr üzrə tutulur. Tarif stavkasından asılı olaraq gömrük rüsumları bir neçə əlamət üzrə təsnifləşdirilir:

1. diferensial gömrük rüsumları

2. qoruyucu gömrük rüsumları

3. preferensial gömrük rüsumları.

Belə olan şəraitdə respublikada istehsal olunan məhsullara analoji məhsulların gətirilməsini digər vasitələrlə, məsələn, aksiz vasitəsilə tənzimləmək olar. Bu məhsullardan hələlik yalnız spirtli içkilərin və tütün məmulatlarının idxalına aksiz vergisi tətbiq edilir. Respublikaya gətirilən mallara vahid idxal rüsumunun tətbiqi nəticəsində daxili bazarda qiymətlərin artmasının qarşısını milli valyutanın məzənnəsinin yüksəldilməsi hesabına da almaq olar. Azərbaycanda gömrük siyasəti yenidən formalaşmaqdadır. Gömrük orqanları həm inzibati, həm də iqtisadi siyasət həyata keçirirlər.

Beynəlxalq Maliyyə Təşkilatları dünyanın 110 ölkəsinin son 60 ilə aid statistik göstəricilərini dərinlən təhlil edərək, axırda bir neçə nəticə çıxarmışlar. Bu nəticələrdən biri də odur ki, “xarici iqtisadi əlaqələr vergiyə nə qədər çox cəlb olunarsa, ölkənin iqtisadi artımı bir o qədər ləng gedər. Leqal biznes əlverişsiz olduqda, onun yerini qeyri-leqal tutur”.

1980-ci illərin ikinci yarısında Türkiyədə baş nazir Turqut Özalın rəhbərliyi altında xarici ticarətin liberallaşdırılması istiqamətində atılan addımlar müsbət nəticə verdi. Hökumətin “açıq qapı” strategiyası ixracata xidmət edən xalq təsərrüfatı sahələrinin inkişafına və beləliklə də ölkənin valyuta ehtiyatlarının artmasına imkan yaratdı. Dövlət idxalı da getdikcə liberallaşdırılması xəttini seçərək, daxili himayədarlıq tədbirlərini azaltmağa səy göstərdi. Turqut Özalın fikrincə idxalatın liberallaşdırılması bazarın qapılarını xarici mallar üçün geniş açmaqla yanaşı, ölkə daxilində rəqabət mübarizəsi üçün eyni şərait yaradır, yerli istehsalçıların məhsullarının istər daxili, istərsə də xarici bazarlarda rəqabət

qabiliyyətinin artırılmasına kömək edir. Bu siyasət son nəticədə istehsalçıları məcbur edəcəkdir ki, o ya elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən lazımi dərəcədə istifadə etsin, bu xərclə yüksək keyfiyyətli məhsul istifadə etsin və bununla da öz məhsullarının rəqabət qabiliyyətini yüksəlsin, ya da həmin məhsulun istehsalından tamamilə imtina etsin. Təbiidir ki, belə sərt mübarizədən yalnız güclülər qalib çıxa bilər. Nəticədə xırda müəssisələrin çoxu iflasa uğrayır, böyüklər isə daha da böyüyür. İxracata yönəlmiş iqtisadiyyat modelinin fəal surətdə tətbiqi yalnız ölkə daxilində həyata keçirilən geniş tədbirlərlə qurtarılır.

İxracın stimullaşdırılması siyasəti şübhəsiz ki, ilk növbədə ixrac olunan malların qiymətlərinə bilavasitə təsir göstərir və onların rəqabət qabiliyyətini artırır. İdxal və ixrac əməliyyatlarının aparılmasına dair imzalanmış kontraktlar XIƏN-dən başqa, həm də mədaxilin daxil olacağı müvəkkil binalarında da qeydiyyatdan keçirilir. Müvəkkil banklarda da kontrakt qiymətlərinin ekspertizası həyata keçirilir.

Proteksionist siyasətini həyata keçirmədən sənayenin, kənd təsərrüfatının, nəqliyyatın və digər milli təsərrüfat sahələrinin inkişafı mümkündür deyildir. Proteksionizm, ilk növbədə, qiymətləri artırır, lakin müəyyən vaxtdan sonra istehsal o qədər səmərəli olur ki, xərclər və qiymətlər aşağı düşür. Tarixdə elə misallar var ki, himayədarlıq edilən sahələr, məsələn, Sinqapur, Koreya və s. kimi yeni sənaye ölkələrində uğurla inkişaf etmişdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin çoxu zəruri məhdudiyyətlər müəyyən etməklə milli sənayenin yaradılmasına yardım göstərilməsinə və sənayeləşmənin həyata keçirilməsinə nail olmuşlar, lakin bunun əksi olan hallar da baş vermişdir. Məsələn, uğursuz proteksionizm siyasətinin aparıldığı Braziliyanın adını çəkmək olar.

Beləliklə, tarif və kvotaların istifadəsinə ehtiyatlı və ağıllı yanaşma tələb olunur. Fikrimizcə, Azərbaycanda müasir mərhələdə optimal tarifləri müəyyən etmək məqsədəuyğundur.

Azad ticarətin müdafiəçilərindən olan Con Mİll hələ 150 il bundan qabaq optimal tariflərin xeyrinə elə dəlillər irəli sürmüşdür ki, bunlar öz əhəmiyyətini indiyə qədər də itirməmişdir.

Həm fritreder, həm də proteksionist nəzəriyyənin istifadə ideyasına tənqidi yanaşmaq lazımdır. Onların müdafiəsinin hansısa bir istiqamətə yönəldilməsi dağıdıcı nəticələrə səbəb ola bilər. Müasir dünya təsərrüfatı dayanıqlı iqtisadiyyatın və müqayisəli üstünlüyün vahidliyinin ümumi qanununa əsaslanır. Odur ki, xarici iqtisadi siyasətin aparılmasında milli iqtisadiyyatın inkişafı və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası vasitəsi kimi ixraca yönüm istiqamətini və idxalın əvəz olunmasını balanslaşdırmaq zəruridir.

İdxalın azaldılmasının daha geniş yayılmış forması kimi həmçinin kompensasiya rüsumları istifadə edilməlidir. Məsələn, antidempinq tariflərini digər ölkələr öz əmtəəsini Azərbaycanda orta xərclərdən aşağı qiymətlər və ya daxili bazardan aşağı qiymətlər üzrə satdığı, daha doğrusu, dempinq meydana çıxdığı vaxt müəyyən etmək lazımdır. Bu halda idxal əmtəəsinə “dempinq rüsumları” müəyyən etmək lazımdır.

Nə qədər ki, digər ölkələr idxal məhdudiyyətlərindən istifadə edirlər və ya digər metodlarla bizim məhsula qarşı ayrı-seçkilik edirlər, onda ölkəmiz yalnız optimal tarif və kvotaları tətbiq etməklə müdafiə olunmalıdır. Məhz bu prinsip nəzərə alınmaqla Ümumdünya ticarət Təşkilatı ilə əməkdaşlığa getmək lazımdır

2.3. Daxili bazarın qorunmasında gömrük-tarif tənzimlənməsinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Gömrük tarifi Azərbaycanın dünya bazarı ilə qarşılıqlı əlaqələrində onun daxili əmtəə bazarını dövlət tənzimlənməsinin və xarici ticarət iqtisadi siyasətinin əsas vasitəsidir. O, Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhəddindən keçirilən və xarici iqtisadi fəaliyyətin əmtəə nomenklaturasına uyğun olaraq sistemləşdirilmiş əmtəələrə tətbiq edilən gömrük rüsumları normalarının toplusudur.

Gömrük tarifinin formalaşdırılması və tətbiqi qaydası 20 iyun 1995-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının «Gömrük tarifi haqqında» qanunu ilə müəyyən edilmişdir. Bu qanuna görə gömrük tarifinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır: Azərbaycan Respublikası üzrə idxalın əmtəə strukturunu səmərələşdirmək; Azərbaycan Respublikası ərazisində malların gətirilməsi və çıxarılmasının, valyuta

gəlirlərinin və xərclərinin əlverişli nisbətini təmin etmək; valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilməsi və bu ərazidən çıxarılması üzərində səmərəli nəzarət etmək; Azərbaycan Respublikasında malların istehsal və istehlak strukturunda mütərəqqi dəyişikliklər üçün şərait yaratmaq; Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının xarici rəqabətinin mənfi təsirindən qorumaq; Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı ilə səmərəli inteqrasiyasına şərait yaratmaq; Gömrük rüsumunun dərəcələri vahid olub, malları gömrük sərhəddindən keçirən şəxslərdən. Əqdlərin növlərindən «Gömrük tarifi haqqında» qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla digər faktorlarından asılı olaraq dəyişdirilə bilməz.

Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən. Gömrük rüsumuna cəlb olunan (olunmayan) malların siyahısı və tətbiqi edilən rüsum dərəcələri Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir (gömrük tarifi, maddə 3, bənd 3).

İxrac gömrük rüsumlarının dərəcələri və onların tətbiq olunduğu malların siyahısı, həmçinin xarici iqtisadi tənzimlənmənin qeyri-tarif tədbirləri Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən olunur. Azərbaycan Respublikasının əlverişli ticarət rejimi tətbiq etdiyi ölkələrin malları üçün ixrac gömrük rüsumları dərəcələrinin son həddi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təyin olunur.

Yuxarıda qeyd edilən ümumilikdə tətbiq edilən rüsumlarla yanaşı malların idxal və ixracının operativ tənzimlənmək məqsədi ilə mövsüm rüsumlar tətbiq edilə bilər. Bu haqda gömrük tarifi ilə müəyyən olunmuş rüsum dərəcələri tətbiq edilmir. Qanunvericiliyə görə mövsümi rüsumların qüvvədə olduğu müddət altı aydan artıq ola bilməz.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi maraqlarının müdafiəsi məsələsi ilə idxal edilən mallara eyni zamanda gömrük rüsumlarının əlahiddə növləri, o cümlədən xüsusi, antidempinq, kompensasiya rüsumları tətbiq edilə bilər: 1. Əgər Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə xarici mallar oxşar, yaxud bilavasitə rəqabət aparan malların istehsalçıların zərər vuran və ya vura biləcək miqdarda,

həmçinin belə şərtlər daxilində gətirilsə, eləcə də digər dövlətlərin və onların qruplarının Azərbaycan Respublikasının maraqlarına toxunan diskriminasiyası və bu kimi başqa hərəkətlərinə cavab tədbiri kimi xüsusi rüsumlar tətbiq edilir; 2. Əgər Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə xarici mallar gətirildiyi ölkədəki və gətirilmə ərafəsindəki normal qiymətlərdən aşağı qiymətə daxil edilsə, həmçinin belə idxal bu cür malların milli istehsalçıların maddi zərər vura bilərsə, yaxud həmin malların istehsalının təşkilinə və genişləndirilməsinə mane olursa, o zaman antidempinq rüsumları tətbiq edilir; 3. Əgər Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən xarici malların mənbə ölkəsində istehsalı, yaxud ixracında bilavasitə və ya dolayısı yolla subsidiyalardan istifadə edilmişsə, həmçinin əgər belə idxal bu cür malların milli istehsalçılarına maddi zərər verə bilərsə, yaxud həmin malların istehsalının təşkilinə və genişləndirilməsinə mane olursa, o zaman kompensasiya rüsumları tətbiq edilir.

Xüsusi növ rüsumların tətbiqindən əvvəl Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət idarəetmə orqanlarının təşəbbüsü ilə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə uyğun olaraq on gün müddətində təhqiqat aparılır. Təhqiqat zamanı çıxarılan qərarlar kəmiyyətə müəyyən edilmiş məlumatlara əsaslanmalıdır. Hər bir xüsusi hal üçün aparılan təhqiqatın nəticələrinə görə rüsum dərəcələri Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir və onların dərəcələri təhqiqatın müəyyən etdiyi qiymətlərin dempinqi azalmasının, subsidiyanın və aşkar edilmiş ziyanın məbləğinə mütənasib olmalıdır.

Azərbaycanda xüsusi növ rüsumların tətbiqi mexanizmi kifayət qədər təkmil olmadığından indiyədək bu cür rüsumlar hələ tətbiq edilməmişdir.

Azərbaycanda istehsalın və istehlakın milli strukturunun xüsusiyyətləri, onun iqtisadi inkişaf səviyyəsi eləcə də bir sıra gəşqə obyektiv və subyektiv amillərin təsiri xarici ticarətin tənzimləmə sisteminin reallaşdırılma mexanizminə kompleks yanaşmanı tələb edir.

Birincisi, milli iqtisadiyyat müəyyən dərəcədə xarici iqtisadi əlaqələr sistemindən asılıdır.

İkincisi, keçmiş SSRI ölkələri ilə tarixən yaranmış təsərrüfat əlaqələri MDB çərçivəsində iqtisadi inteqrasiyasının inkişafını tələb edir. Məsələn, ölkədə istehsal olunan pambıq xammalı, şərab ilkin kimyəvi məhsullar və digər növ məhsulları əsasən keçmiş SSRI-nin digər regionlarına emal və təkrar emal edilmək üçün göndərilirdi. Bundan əlavə, respublikanın elektrotexnika, cihazqayırma, maşınqayırma sənayesi ayrı-ayrı detalların və komplektləşdirici hazır məhsulun istehsalında ixtisaslaşmışdır.

Üçüncüsü, Azərbaycan digər inkişaf etməkdə olan ölkələr kimi, iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi və dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminə inteqrasiya olunma məsələlərinin eyni vaxtda həll etmək məcburiyyətindədir.

Dördüncüsü, müasir dünya ticarət sistemi bütün dövlətlərin qarşısındakı kəskin tələblər və xarici iqtisadi siyasəti məhdudlaşdırmağı irəli sürür.

Nəhayət, beşinci, Azərbaycanın iqtisadiyyatında özünün texnoloji səviyyəsini yüksəltməyə və dünya bazarında rəqabət qabiliyyətli milli istehsal kompleksləri yaratmağa imkan verə bilən struktur yenidənqurma həyata keçirilməlidir.

Bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsində beynəlxalq ictimaiyyətin əldə etdiyi çoxillik təcrübə göstərir ki. Hər bir ölkənin beynəlxalq rəqabətdə strategiyasının reallığı əlverişli iqtisadi əsas söykənməlidir. Məhz bu iqtisadi əsasın yaradılması, müxtəlif istehsal qruplarının qorunması vəzifəsini xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük – tarif tənzimlənməsi yerinə yetirir. Azərbaycan iqtisadiyyatında iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi nəticəsində inkişaf səviyyəsinə, xarici və daxili bazarda rəqabət qabiliyyəti dərəcəsinə və digər səciyyələrinə görə fərqlənən aşağıdakı sahələr və istehsal qrupları seçilir: 1.İxrac qabiliyyətli sahələr (hər şeydən əvvəl, neft, əlvan metallurgiya, pambıq və çay emaledici sahələr). Məsələ burasındadır ki, dövlətin bilavasitə maliyyə iştirakı olmadan onların möhkəmlənməsi üçün lazımi şərait yaradılmışdır. Bu sahələr xarici investorlar üçün çox cəlbedicidir və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi üçün heç bir ziyan olmadan onların maksimal axını üçün şərait yaradılmalıdır; 2.Mühüm elmi – texniki potensiala malik olan və nisbətən qısa müddətdə dünya və daxili bazar üçün rəqabət qabiliyyətli məhsullar yaratmaq iqtidarında olan sahələr (cihazqayırma,

kimya. Neft emalı, neft-mədən avadanlığı). Onlar üçün elə vəziyyət xarakterikdir ki, xarici bazara çıxmaq iqtidarı olan məhsul orada xüsusi kəskin rəqabətlə qarşılaşır, xarici investisiyalar isə xarici rəqiblərin maraqlarını əks etdirən siyasi şərtlər qoyurlar; 3. Müəyyən texniki geriliklərlə xarakterizə edilən. Qısa müddətdə xarici bazara çıxmaq iqtidarında olmayan. Lakin daxili bazarın müəyyən hissəsinin onlar üçün saxlanması lazım olan sahələri (yüngül və yeyinti sahəsi, dəzgahqayırma, maşınqayırma).

Yuxarıda göstərilən istehsal qrupları və sahələri ardıcıl olaraq inkişaf etdirilməsi gömrük – tarif tənzimlənməsinin əsas vəzifələrindəndir. Azərbaycan respublikası gömrük – tarif tənzimlənməsi sisteminin hazırki vəzifələri əsasən dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsinin formalaşdırılmasından əhalinin ilkin zəruri tələbat mallarına olan ehtiyacının ödənilməsindən və milli istehsalın mümkün qədər dirçəldilməsindən ibarətdir.

Əmtələri ixracata göndərən zaman kommersiya təklifinin ən çox yayılmışı səmtləşdirilmiş hesabdır. Lakin bu hesab müsahibətçılıqdan o vaxta kimi qeydiyyatdan keçirilir ki, bu haqda mövcud əmtəə üzrə sifariş alınsın. Göstərilmiş hesab alıcı ölkənin hökuməti üçün çox zaman vacib olur. Ona görə ki, o idxalat lisenziyalarına verir və ya əmtəənin alışı üçün xarici valyuta ayırır. Belə hallarda baxılan təkliflər əlavə vaxt tələb edir və buna görə də ixracatçı orada müddəti göstərməlidir. Bu o müddətdir ki, onda saziş etibarlı olur. Belə ki, alıcı uzun müddət gözlədikdən sonra ixracat lisenziyasını aldıqda aşkar edər ki, təəssüflər olsun ki, bu müddət ərzində əmtəənin qiyməti bahalaşmışdır və lisenziya alınmış məbləğ kifayət deyildir.

Bu səbəbdən də xarici bazarda işlərdə sorğuların işlənməsi öz sürətliliyi və səmərəliliyi baxımdan əhəmiyyətlidir. Bu qiymət qərarlarının qəbulu ilə sıx bağlıdır. Ona görə də:

a) Sorğulara cavablar tez verilməlidir, bununla da ixracatçı sifariş axımının sürətləndirməlidir. Yaddan çıxartmaq olmaz ki, alıcı həmin sorğunu rəqib firmaya da göndərə bilər. Əgər kommersiya təklifinin hazırlanması və verilməsi hər hansı

səbəbdən gecikirsə, ixracatçı sorğunu aldığı zaman yubanmadan alıcıya məlumat verməlidir ki, sorğunu almışdır.

b) Firmanın təklifi bütün sualları əhatə etməlidir. Bununla da alıcı cavab tapmaq istədiyi suallara məlumat almış olur. Eyni zamanda firma təklifində bütün qiymət növləri, o cümlədən xüsusi qablaşdırma qiyməti və istənilən xərclər də, idxalat lisenziyasının alınması ilə bağlı olan xərclər də burada öz əksini tapmalıdır. İxracatçı bir şeyə əmin olmalıdır ki, əmtəəni vaxtında göndərməlidir, həm də alıcının bütün tələblərini yerinə yetirməlidir.

v) Qarşılıqlı məhsuldar əməkdaşlıq yaratmaq üçün ixracatçı və idxalatçı bir-biri ilə daimi əlaqə saxlamalıdır.

İxrac qiymətlərinin tərkibinin təhlili və əhəmiyyətliliyi üçün aşağıdakı şəraiti nəzərə almaq lazımdır.

1. Satış kanalı üzrə idxal rüsumlarının və güzəştlərinin müəyyən olunması (faiz nisbəti ilə) zamanı maya dəyərinin çox da böyük olmayan dəyişməsi həmin əmtəənin qiymətinin ölçülərində kifayət qədər təsirə malik olur. Bu hal xərclərin dəyişməsinin multiplikasiya səmərəsi adlanır.

1. Əmtəənin pərakəndə qiymətinin dəyişməsinin ixracatçının öz məhsulunu satmasından əldə etdiyi satış məbləğində təsiri müxtəlif satış kanallarının pillələri üzrə güzəştlərlə hissə-hissə örtülür. Bu güzəştlər faiz ifadəsi ilə dəyişməz qalır.

2. İxracatçının əmtəəsinin maya dəyəri nə vaxt ki, artır, bu zaman o həmin məhsulun son istehlakçı üçün pərakəndə satış qiymətini həddindən artıq yüksəlməsindən qaçmalıdır və müxtəlif satış kanalları üzrə güzəştlərin ölçülərini dəyişməməlidir.

3. Əgər əmtəənin maya dəyəri ixracatçı üçün azalrsa, bu zaman o son istehlakçı üçün müəyyən edilmiş qiymətdən maksimum istifadə etməlidir və güzəştləri azaltmalıdır. Nəzərdə tutulmuş bu güzəştlər bütün alıcılar üçün azaldılmalıdır.

4. Son istehlakçı üçün pərakəndə qiymətlərin artması halında ixracatçı vasitəçilərin müdaxiləsinə qarşı çıxmalı, həmin vasitəçilərin və ya alıcıların əldə etmək istədikləri artıq mənfəətin formalaşmasına imkan verməməlidir, həm də onların gəlirlərinin dondurulmasına çalışmalıdır.

İxracatçı yuxarıdakı təklifləri təcrübədə nə qədər həyata keçirərsə bu onun kontregentləri ilə münasibətdən asılıdır. Bir çox hallarda elə olur ki, o öz kontragenti ilə gəlirlərini bölür. Qiymətlərin dəyişməsi və güzəştlərin ölçülərinin artıb-azalması ilə yaranmış vəziyyət hər iki tərəfin diqqətində olur. Bir çox əksər hallarda bazarda aktiv çıxış edən ixracatçı onunla maraqlı olur ki, yuxarıda göstərilənlərin səmərəsini müəyyən etmək üçün həmin xarakterli dəyişikliklərin ona və kontergentinə necə təsir etməsini bilməkdən ibarətdir.

İxracatçı həmişə ona hazır olmalıdır ki, hərəkət sərbəstliyi və çeviklik nümayiş etdirməklə öz əmtəəsinə qiymət qərarları qəbul etməlidir və onun istehsalına xərclərin səviyyəsinə həddindən artıq diqqətin yönəlməsi əşyalara baxışların daralmasına, həmin əmtəə üçün bazarın imkan verdiyi bütün mümkün vəziyyətlərdən kifayət qədər istifadə etməməyə səbəb olar. Qiymət haqqında qərarların qəbul edilməsi üçün çıxış nöqtəsi bazar konyukturası olmalıdır və onun potensial imkanları nəzərə alınmalıdır, ancaq istehsal məsariflərinin səviyyəsini isə ixracatçı üçün bazar tələbatını mənfəətlə təmin etmək imkanlarının müəyyən edilməsi üçün istifadə etmək məqsəduyğundur.

İxracatçı cəhd etməlidir ki, bazarın vəziyyətinin onun mənfəətinə təsirini öyrənsin. Eyni zamanda o bazarın vəziyyətinin onun əmtəəsinin satışından sonra əldə olunan məbləğə təsirini də diqqətdən yıyıdırmamalıdır. Bir tərəfdən onlara qiymətlərin kalkulyasiyası ilə bazar üçün pərakəndə qiymətlərinin münasib vəziyyətindən geriyə, digər tərəfdən özünün istehsal xərcləri səviyyəsindən irəliyə getməlidir. Qiymətəmələgəlmənin belə metodu qarşılıqlı metod adlanır. İxracatçının pərakəndə qiyməti ilə özünün xərcləri arasındakı fərq onun ümumi mənfəətin təşkil edir. Ümumi mənfəətin bir hissəsi qaimə xərclərinin ödənilməsinə gedir, qalan hissəsi isə xalis mənfəəti təşkil edir. O halda ki, mənfəət yaranmır, onda ixracatçı xərclərinin quruluşuna bir daha diqqətlə baxır və yaxud digər bazar seqmentlərinin mümkünlüyünü öyrənir və yaxud öz əmtəəsinin satışı üçün yeni bazar axtarır.

III FƏSİL. DAXILI BAZARIN FORMALAŞMASI VƏ INKIŞAFINDA QIYMƏT SIYASƏTİNİN PROBLEMLƏRİ VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

3.1. Daxili bazarın formalaşmasında gömrük-tarif siyasətindən istifadə mexanizminin təkmilləşdirilməsi

Müasir dünya təcrübəsində artıq yeni gömrük-tarif siyasətinin formalaşması prinsipləri müəyyənləşməkdədir. Hesab edirik ki, həmin prinsiplərin, Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrindəki mövcud vəziyyət nəzərə alınmaqla, respublika iqtisadiyyatına tətbiqi Azərbaycan müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Ona görə ki, gömrük-tarif siyasətinin formalaşmasının məntiqi baxımdan daxili və xarici bazarlarda müqayisəli qiymət fərqlərinin obyektiv şəkildə nəzərə alınması təkcə əmtəə və xidmətlərin müxtəlif növlərinə bu və ya digər idxal və ixrac rüsumlarının tətbiqi məqsədəuyğunluğunun aydınlaşdırılması üçün deyil, həm də başlıca olaraq bu cür rüsumların kəmiyyətinin müəyyən edilməsi üçün çox vacib rol oynayır [75, s.239]. Daxili bazarda yerli anoloji məhsula münasibətdə təsbit olunmuş qiymətlər və dünya bazarlarındakı daha çevik qiymətlər arasında fərqi bu məhsulun rəqabətqabiliyyətlilik dərəcəsi və onun dəyişim dinamikası ilə obyektiv şəkildə əlaqələndirmək olmaz.

Məlum olduğu kimi, xarici ticarətdə cəlb olunma obyektlərinə görə gömrük rüsumlarını təcrübədə idxal və ixrac kimi iki yerə ayırırlar. İdxal rüsumları ölkənin daxili bazarını xarici rəqabətdən qoruduğu halda proteksionist (daxili bazarı qorumaq üçün yerli və dünya qiymətləri arasındakı fərqdən yüksək müəyyənləşdirilən rüsumlar) funksiyasını yerinə yetirir. Daxili bazarı qorumaq üçün idxal rüsumlarının artırılmasının əsas səbəbi yerli malların rəqabətqabiliyyətliliyinin aşağı olmasından irəli gəlir. Belə ki, yenicə müstəqillik əldə etmiş respublikamız köhnə texnologiya ilə dünya bazarı standartlarına cavab verən əmtəə istehsal edə bilmir. Eyni zamanda ölkəni xarici mallardan asılı

vəziyyətə salmaq, nəinki iqtisadi təhlükəsizliyi, həm də milli təhlükəsizliyə ciddi problemlər yarada bilər. Bu isə müstəqilliyini tam möhkəmləndirməmiş bir ölkə üçün acınacaqlı nəticələrə gətirib çıxarar. Odur ki, hər bir dövlət kimi Azərbaycan Respublikası da öz təhlükəsizliyini təmin etmək üçün proteksionist siyasətdən yararlanmağa çalışır.

Bazar iqtisadiyyatı və xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması şəraitində gömrük rüsumları xarici iqtisadi fəaliyyətin vacib iqtisadi tənzimləyicisi hesab olunur. Gömrük rüsumlarının köməyi ilə dövlət, malların idxal-ixrac zamanı bərabər iqtisadi şəraitdə rəqabəti tənzimləyir, ümümidövlət və milli maraqlara xidmət edən konkret iqtisadi, elmi-texniki, ekoloji, valyuta-maliyyə siyasəti aparır.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsi ilə gömrük rüsumlarının dərəcələri arasında müəyən asılılıq mövcuddur. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələrdə gömrük rüsumlarının dərəcələri aşağı olur. Çünki inkişaf etmiş ölkələrin istehsal etdiyi məhsulun rəqabət qabiliyyəti yüksək olduğu üçün, daxili bazarın yüksək rüsumlar hesabına qorunmasına, ixracın əlavə tədbirlərlə stimullaşdırılmasına və büdcənin gəlir hissəsinin gömrük ödənişləri hesabına doldurulmasına ehtiyac qalmır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr daha yüksək rüsumlardan istifadə edirlər.

Respublikamızda sahibkarlığın inkişafına əngəl törədə bilən hər cür maneələrin aradan qaldırılması, daxili bazarın qorunması, sağlam rəqabət və bütövlükdə şəffaf biznes mühitinin yaradılmasında gömrük-tarif tənzimlənməsi tədbirlərinin imkanlarından daha səmərəli istifadə olunmalı və qaçaqmalçılığa qarşı mübarizənin daha da gücləndirilməsində qabaqlayıcı tədbirlərdən istifadə imkanları daha da artırılmalıdır.

İqtisadi inkişafın hazırkı mərhələsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən məqamlardan biri də rəqabətə davamlı, yüksək keyfiyyətli, beynəlxalq standartlara cavab verən yerli istehsal məhsullarının dünya bazarlarına çıxarılması, ixrac potensialının gücləndirilməsindən ibarətdir. Bu, həm də istənilən ölkənin xarici ticarət tərəfdaşları ilə münasibətlərinin daha sürətlə inkişaf etməsinə, beynəlxalq əməkdaşlığın dərinləşməsinə təsir göstərən əsas faktorlar sırasında yer alır. İxrac imkanlarının daim artan xətt üzrə inkişaf etməsi ölkəmizdə də həyata keçirilən

iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Bu mənada ölkə prezidenti İ.Əliyevin 2010-cu ilin mayın 14-də idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər görülməsinə yönələn fərmanı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İlk növbədə ona görə ki, sözügedən fərman idxal-ixrac prosedurlarının iqtisadi inkişafın bugünkü tələblərinə uyğunlaşdırılması və sadələşdirilməsi baxımından zəruri xarakter daşıyır. Bu fərmanla "Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi Qaydaları"na edilmiş əlavə və dəyişikliklər ixrac potensialından daha səmərəli istifadəyə xidmət edir [7].

Hesab edirik ki, bu dəyişikliklər xarici ticarət fəaliyyətinin daha da liberallaşdırılmasına, idxal-ixrac əməliyyatlarının sadələşdirilməsi və prosedurların asanlaşdırılmasına, biznes mühitinin davamlı olaraq yaxşılaşdırılmasına və sahibkarlığın davamlı inkişafına əlavə stimül yaradacaqdır.

Ölkənin uzunmüddətli, dayanıqlı iqtisadi inkişafının təmin olunması baxımından xarici bazarlara, o cümlədən Avropa bazarlarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı"nın birinci ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfransda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev bununla bağlı bildirmişdir: "Biz yeni bazarlar axtarmalıyıq. Ənənəvi bazarlar var və o, böyük bazarlardır. Bizim beynəlxalq və xarici siyasətimiz o bazarları bizim üçün açıb. Ancaq biz yeni bazarlar axtarmalıyıq. Biz keyfiyyətli məhsullarla, onlara uyğun olan standartlarla Avropa bazarlarına çıxmalıyıq"[1].

Artıq regionlarda taxıl və soyuducu anbar komplekslərinin tikintisinin güzəştli qaydada maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir. Bu komplekslərin yaradılması ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına, regionların sosial-iqtisadi inkişafına və investisiya cəlbediciliyinin artırılmasına, kənd təsərrüfatının intensiv inkişafına, məhsul itkisinin qarşısının alınmasına, daxili bazarın qorunmasına, istehlakçıların hüquqlarının müdafiə olunmasına, yeni texnologiyaların tətbiqinə və ixrac potensialının artırılmasına təkan verməklə, ölkə iqtisadiyyatının inkişafına

səbəb olacaqdır. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac potensialından səmərəli istifadə baxımından bir məhsulun istehsalı qədər, onun müvafiq saxlama şəraiti ilə təmin olunması mühümdür. İnşa edilən soyuducu və taxıl anbarları kənd təsərrüfatı məhsullarının bazara çıxış müddətinin artırılması və məhsulun istehsal mövsümündə ucuz qiymətlə ixrac edilməsi əvəzinə onun müəyyən müddət saxlayaraq daha münasib qiymətlə ixrac edilməsinə imkan yaradır. Bununla yanaşı, ölkəmizin ümumiləşdirilmiş preferensiyalar sisteminə (GSP) qoşulması sahibkarların mövcud və yeni ixrac bazarlarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi baxımından atılmış ciddi addım kimi qiymətləndirilməlidir. Hazırda Azərbaycanda istehsal olunan məhsulların dünyanın əksər ölkələrinə ixrac edilməsi onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda dünya standartlarına uyğun, yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal edən müəssisələr mövcuddur və onların sayı davamlı olaraq artır. Bu, eyni zamanda dövlətin iqtisadi siyasətinin prioritetlərindəndir. Keyfiyyət respublika üçün əhəmiyyətli göstəricidir. Çünki istehsal olunan məhsulların yüksək keyfiyyətli olması həmin məhsulların ixrac bazarlarında rəqabət qabiliyyətini artırdığı kimi, istehlakçılarımızın da keyfiyyətli məhsul istehlak etmək hüququnun təmin olunması deməkdir. Ona görə də, daxili bazarın haqsız rəqabətdən qorunması, idxal malların müvafiq keyfiyyət standartlarına uyğunluğuna nəzarətin gücləndirilməsi və istehlakçılarımızın hüquqlarının təmin edilməsi məqsədilə Antiinhisar Siyasəti və İstehlakçıların Hüquqlarının Müdafiəsi Dövlət Xidmətinin fəaliyyəti daha da genişləndirilməlidir. İxrac bazarlarında rəqabətqabiliyyətlilik baxımından qablaşdırma, etikətləmə də böyük əhəmiyyətə malikdir və xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

“Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il və gələn üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası “nda göstərildiyi kimi dünyada gedən qloballaşma prosesi şəraitində ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin və daxili bazarın qorunmasında, ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadi məkanına inteqrasiya olunmasında gömrük siyasətinin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artır. Ölkənin ildən-ilə idxal-ixrac əməliyyatlarının həcmnin artması və Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiyasının dərinləşməsi çevik gömrük siyasətinin aparılmasını zəruri edir

[6, s.46].

Respublikamızın iqtisadi maraqlarını qorumaq üçün idxal olunan mallara müvafiq surətdə xüsusi, antidempinq və kompensasiya rüsumları tətbiq oluna bilər [4, s.4]. Qanunvericiliklə etil spirtinə, alkoqollu içkilərə (pivədən başqa), tütün məmulatlarına kvotalar müəyyən edilmişdir. Ölkənin metallurgiya müəssisələrinin xammal bazasının gücləndirilməsi və onların səmərəli inkişafına nail olmaq məqsədilə respublika prezidentinin 17 aprel 2001-ci il tarixli Fərmanı ilə qara və əlvan metal qırıntılarının və tullantılarının ixracına qadağa qoyulmuşdur.

Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olmasına hazırlıq prosesi ilə əlaqədar olaraq ölkədə xüsusi qrup fəaliyyət göstərir. Ölkəmizin bu nüfuzlu quruma daxil olması üçün istehsalın stimullaşdırılması və rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalı məqsədəuyğun hesab edilir. Mütəxəssislərin fikrincə, əgər yerli iş adamları yüngül, yeyinti və emal sənayesində hazır məhsulların istehsalına keçsələr, yəni xammal son məhsul halına göstərilib dünya bazarına çıxarılsa, Azərbaycan ÜTT-yə hazır ölkə kimi girmiş olacaq [20, s.135]. Odur ki, Avropa ölkələri ilə sıx ticarət əlaqələri qurarkən ilk növbədə yerli istehsalın rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsinə çalışılmalıdır.

Həm fritreder, həm də proteksionist nəzəriyyənin istifadə ideyasına tənqidi yanaşmaq lazımdır. Onların müdafiəsinin hansısa bir istiqamətə yönəldilməsi dağıdıcı nəticələrə səbəb ola bilər. Müasir dünya təsərrüfatı dayanıqlı iqtisadiyyatın və müqayisəli üstünlüyün vahidliyinin ümumi qanununa əsaslanır. Odur ki, xarici iqtisadi siyasətin aparılmasında milli iqtisadiyyatın inkişafı və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası vasitəsi kimi ixraca yönüm istiqamətini və idxalın əvəz olunmasını balanslaşdırmaq zəruridir.

İdxalın azaldılmasının daha geniş yayılmış forması kimi həmçinin kompensasiya rüsumları istifadə edilməlidir. Məsələn, antidempinq tariflərini digər ölkələr öz əmtəəsini Azərbaycanda orta xərclərdən aşağı qiymətlər və ya daxili bazardan aşağı qiymətlər üzrə satdığı, daha doğrusu, dempinq meydana çıxdığı vaxt müəyyən etmək lazımdır. Bu halda idxal əmtəəsinə “dempinq rüsumları” müəyyən etmək lazımdır.

Nə qədər ki, digər ölkələr idxal məhdudiyyətlərindən istifadə edirlər və ya digər metodlarla bizim məhsula qarşı ayrı-seçkilik edirlər, onda ölkəmiz yalnız optimal tarif və kvotaları tətbiq etməklə müdafiə olunmalıdır. Məhz bu prinsip nəzərə alınmaqla Ümumdünya ticarət Təşkilatı ilə əməkdaşlığa getmək lazımdır.

3.2.Daxili bazarda qiymətlərin tənzimlənməsinin iqtisadi metodları və onların təkmilləşdirilməsi yolları

Əsası Azərbaycanın ümummilli lideri H.Əliyev tərəfindən qoyulmuş Milli iqtisadi inkişafın Azərbaycan modelində aşağıdakı 3 istiqaməti ayırmaq olar:

1. Ölkənin açıqlığı. Bu açıqlığın arxasında isə heç bir məhdudiyyət qoyulmadan ölkə daxilində əlverişli sahibkarlıq və investisiya mühitləri durmaqla qlobal məkandan istehsal amillərinin axını üçün real şərait yaranır. Ölkənin açıqlığı buraya kapitalın, texnologiyaların, eləcə də müasir informasiya-kommunikasiya vasitələrinin axınına səbəb olur. İstehsal amillərinin bu istiqamətdə axını ölkənin malik olduğu son dərəcə zəngin karbohidrogen tutmuş, onların emalı, dünya bazarlarına çatdırılmasına qədər xeyli işlərin həyata keçirilməsinə, başqa sözlə, yer altında olan qaynaqların iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunmasına və onlara əmtəə xarakteri verilməsinə və iqtisadi gücə çevrilməsinə imkan yaradır (16, s.2).

2. Qradulizm siyasəti. Bu, yumşaq keçidi özündə bir qədər ehtiva etsə də, 1994-cü ildən əsası qoyulan Azərbaycan modeli fərqli keçid prinsipləri əsasında quruldu. Belə ki, burada islahatlaşma, islahatların dərinləşməsi, liberal dəyərlərə əsaslanmaqla ölkənin Milli təhlükəsizliyinin təmin olunması, Milli mənafehlə regional mənafehlərin qarşılıqlı surətdə əlaqələndirilməsi, eləcə də ölkənin iqtisadi tərəqqisi və xalqın rifahının yaxşılaşdırılması kimi meyarlar əsas sayılır.

3. Geosiyasət. Bu siyasət hazırda bütün ölkələrin xarici iqtisadi siyasətində prioritet mövqeyə malikdir. Onu da qeyd edək ki, H.Əliyev strategiyasının bu istiqamətdə əsas fərqli xüsusiyyətləri xarici iqtisadi əlaqələrdə ağırlıq mərkəzinin geosiyasətdən geoiqtisadiyyat müstəvisinə keçirməkdən ibarət olmuşdur. Geoiqtisadiyyat isə Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına ən rasional şəkildə

qoşulmasının təmin olunmasına yönəlmişdir, onun beynəlxalq əmək bölgüsündə layiqli yer tutmasına və ölkənin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün lazımi imkanların təmin olunmasına yönəldilmişdir (16, s.2).

İqtisadçılar geoiqtisadiyyatın aşağıdakı istiqamətlərini qeyd edirlər:

- Azərbaycanın integrasiya siyasətində çoxvektorluluğun diqqət mərkəzində saxlanması;

- ölkənin ikitərəfli və çoxtərəfli, yəni iqtisad elmində biletireal və monotireal adlanan əlaqələrin vəhdətdə inkişaf etdirilməsi;

- qlobal təşkilatlarla, xüsusilə beynəlxalq maliyyə-kredit institutları ilə, ÜTT kimi qlobal təşkilatlarla səmərəli fəaliyyətin həyata keçirilməsi. Bu siyasətin mahiyyəti ölkənin Milli iqtisadi təhlükəsizliyinin, xüsusilə də Milli mənafehlərin prioritetliyinin təmin olunmasından ibarətdir.

Dövlətin iqtisadi maraqlarının təmin edilməsi işində mühüm rol bazar infrastrukturunun Ən vacib üsürlərindən birinə-gömrük xidmətinə məxsusdur. Xarici ticarət dövriyyəsinin tənzimlənməsində iştirak etməklə və fiskal funksiyaları həyata keçirməklə gömrük xidmət dövlət büdcəsini müntəzəm olaraq tamamlayır və bununla da iqtisadi problemin həllinə kömək edir. Tədqiqatlar göstərir ki, son illər respublikada idxal-ixrac əməliyyatları üzrə gömrük nəzarətinin təkmilləşdirilməsi, qaçaqmalçılıq və gömrük qaydalarının pozulması halları ilə mübarizə və maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsi sahəsində xeyli işlər görülmüşdür.

Gömrük sisteminin inkişafını sürətləndirmək, onun normativ-hüquqi bazasını və maddi-texniki təminatını yaxşılaşdırmaq və gömrük orqanlarının fəaliyyətini daha da təkmilləşdirmək məqsədilə ölkə Prezidentinin Sərəncamı ilə «Azərbaycan Respublikası gömrük sisteminin 2007-2011-ci illərdə inkişafına dair Dövlət Proqramı » təsdiq edilmişdir. Gömrük işində qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi məqsədilə Avropa İttifaqı və BMT-nin İnkişaf Proqramının dəstəyi ilə «Azərbaycan Respublikasında Gömrük xidmətinin təkmilləşdirilməsi» layihəsi çərçivəsində beynəlxalq ekspertlər cəlb olunmuşdur. Bununla yanaşı, ixrac nəzarəti haqqında qanunvericilikdən irəli gələn məsələlərin həlli və ikili təyinatlı

malların gömrük nəzarəti və təkmilləşdirilməsi üçün lazımi tədbirlər görülmüşdür. Gömrük sərhədindən keçirilən mallar və nəqliyyat vasitələri üzərində gömrük nəzarətinin səmərəliliyinin artırılmasında mühüm rol oynayan müasir texniki nəzarət vasitələrinin tətbiqi daha da genişləndirilmişdir.

“Azərbaycan Respublikasında antiinflasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası prezidentinin Fərmanına uyğun olaraq daxili bazarın qorunması, yerli istehsal sahələrinin genişləndirilməsi və ixraca əlverişli şərait yaradılması məqsədilə lüzumsuz tarif güzəştlərinin ləğvi yönündə mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Gömrük vergi və rüsumları, habelə gömrük qaydalarının pozulmasına görə tətbiq olunan cərimələr və yığımlar üzrə ödəmələrin ödəniş kartları vasitəsilə həyata keçirilməsi üçün gömrük orqanlarında ödəniş poçt-terminalları qurandırılır. Konsiqnasiya əməliyyatları üzrə vaxtı çatmış və gecikdirilmiş vəsaitlərin ixracatçıların bank hesablarına daxil olması, habelə barter yolu ilə aparılan ixrac əməliyyatları üzrə göndərilən malların ekvivalent dəyərində əvəzinin ölkəmizə gətirilməsi təmin edilir. Eyni zamanda, ölkə gömrük statistikasının təkmilləşdirilməsi, korporativ şəbəkənin genişləndirilməsi, müxtəlif gömrük prosedurlarının avtomatlaşdırılması, zəruri olan məlumat bazalarının yaradılması məqsədilə operativ məlumatların yerli gömrük orqanlarından qəbulu, yoxlanılması və emalı həyata keçirilmiş, yeni proqram təminatı yaradılmışdır.

Malın mənşə yerinin dəqiq müəyyən edilməsi ölkənin gömrük siyasətinin əməli olaraq həyata keçirilməsində vacib rolu yerinə yetirir və idxal və ixracın rəqabət əməliyyatlarında sahibkarlara xüsusi xidmət göstərir. Bu və ya digər ölkədə azad və gömrük ittifaqlarında iştirak daha aşağı preferensial gömrük vergilərilə ticarət üçün şərait yaradır. Məhz bu. Əmtənin mənşə yerinin dəqiq müəyyən edilməsi zərurətini şərtləndirir.

Malın gömrük dəyərinin müəyyən edilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsi ölkədə aparılan gömrük siyasətinin düzgün məcraya yönəldilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün isə gömrük dəyərinin müəyyən edilməsinin (gömrük qiymətləndirilməsinin) beynəlxalq təcrübəsinin tədqiqi və onun Milli

təcrübədə tətbiqi variantlarının araşdırılması xüsusi əhəmiyyət malikdir. Hazırda ümumdünya ticarət dövriyyəsində əhəmiyyətli rol oynayan ölkələr tərəfindən istifadə olunan gömrük dəyərinin müəyyən edilməsi sistemi tarixən uzun bir müddət ərzində formalaşmışdır. Onu da qeyd edək ki, gömrük sərhəddindən keçirilən malların gömrük məqsədləri üçün qiymətləndirilməsi beynəlxalq gömrük təcrübəsində Ən mürəkkəb prosedurlardan biri sayılır və Ümumdünya Gömrük təşkilatının ekspertləri onu «Bir nömrəli problem» adlandırırlar.

Keçən əsrin 50-ci illərində bir sıra Qərbi Avropa ölkələrinin təşəbbüsü ilə Brüssel şəhərində «Malların gömrük dəyərinin müəyyən edilməsinin unifikasiya olunmuş metodologiyasının yaradılması haqqında Konvensiya» imzalandı. Brüssel Konvensiyasına 70-dən artıq dövlət qoşulmuşdu və 1980-ci ilə qədər bu Qərbi Avroav təcrübəsi alternativsiz tətbiq olunurdu. ABŞ və Kanada tərəfindən həmin Konvensiya imzalanmadığına görə bu, ticarət dövriyyəsində böyük xüsusi çəkiyə malik olan dövlətlərin tələbatına maraqlarına daha çox uyğun gələn sistemin yaradılması haqqında çoxtərəfli danışıqlar aparılmağa başlandı. 1973-cü ildən başlayaraq 1979-cu ilə kimi davam edən Tarif və Ticarət üzrə baş Sazişin (Hazırda Ümumdünya Ticarət təşkilatı) himayəsi altında həyata keçirilən çoxtərəfli ticarət danışıqlarının Tokio raundunda razılaşma imzalanması qərara alındı. Giriş 4 hissədən, 3 əlavə və 31 maddədən ibarət olan ingilis, fransız və ispan dilində hər biri əsas mətn hesab olunan razılanma 1979-cu il aprelin 12-də Cenevrə şəhərində əksəriyyət dövlətlər tərəfindən imzalandı və 1981-ci ilin yanvarın 1-dən qüvvəyə mindi.

“Tarif və Ticarət üzrə Baş Sazişin» gömrük məqsədləri üçün malların gömrük qiymətləndirilməsi üzrə” VII maddəsinin tətbiqi haqqında razılaşma» adlandırılan həmin sənədin I hissəsində gömrük dəyərinin müəyyən edilməsinin əsas qaydaları şərh edilmişdir. İkinci hissədə razılaşmanın yerinə yetirilməsi üzərində nəzarət, habelə onu imzalayan tərəflər arasında mübahisənin həlli üzrə beynəlxalq orqanın, üçüncü hissədə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün xüsusi diferensiallaşdırılmış rəbimin yaradılması nəzərdə tutulur. Dördüncü hissədə razılaşmaya qoşulma və

onun tapılması, razılaşmaya riayət olunması və sair kimi son şərtlər ifadə olunmuşdur.

Razılaşmanın ikinci hissəsinin 18-ci maddəsinə əsasən Gömrük Qiymətləndirilməsi üzrə Komitəsi (Texniki Komitənin) yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Razılaşmanın tətbiq olunmasında inkişaf etməkdə olan ölkələrin spesifik problemlərinin meydana çıxma öiləcəyini nəzərə alaraq tərəflər 1979-cu il noyabrın 1-də Cenevrədə razılaşmaya müvafiq Əlavə protokolu imzalamışlar. Razılaşma ilə müəyyən edilmiş gömrük qiymətləndirilməsi sisteminin tətbiqinin ayrı-ayrı məsələləri Uruqvay raundu adlandırılan sonrakı ticarət danışıqlarının əsas mövzusu olmuşdur. Danışıqların Uruqvay raundunun nəticələri üzrə yekun aktı 1994-cü il aprelin 15-də Mərakeşdə imzalanmış və «Ticarət və Tarif üzrə baş Sazişin VII maddəsinin yerinə yetirilməsi haqqında 1994-cü il Razılaşması» adlandır. Bu Razılaşma əsasən danışıqların Tokio raundunun nəticələri əsasında hazırlanmış gömrük qiymətləndirilməsi sisteminin prinsip və metodlarını dəyişilməz saxlamalıdır.

Razılaşma, malların gömrük dəyərini idxal ölkəsində ixrac məqsədilə satış üzrə mallar üçün faktiki ödənilən və ya ödənilməli olan, müəyyən edilmiş əlavə hesablamalar nəzərə alınmaqla təchih edilən qiymət kimi hesab edilir. Bununla da razılaşma. Malların gömrük qiymətləndirilməsinə münasibətdə tətbiq edilən dəqiq şərtləri, həmçinin alıcı tərəfindən ödənilən, ancaq qiymətə daxil edilməmiş əlavə ödənişlərin konkret siyahısını müəyyən edir.

“Tarif və Ticarət üzrə Baş Sazişin “Gömrük məqsədləri üçün malların gömrük qiymətləndirilməsi üzrə VII maddəsinin tətbiqi haqqında Razılaşma» ya əsasən malların gömrük dəyəri 6 üsulla müəyyən edilir:

- gətirilən malların sövdələşmə qiyməti üsulu ilə ;
- eyni malların sövdələşmə qiyməti üsulu ilə;
- eyni cinsli malların sövdələşmə qiyməti üsulu ilə;
- dəyərin çıxılması üsulu ilə;
- dəyərin toplanması üsulu ilə;
- ehtiyat üsulu ilə.

Razılaşmanın giriş hissəsinin 1-ci maddəsində qeyd olunduğu kimi gömrük dəyərini müəyyən edilməsinin birinci üsulu qiymətləndirmənin əsas üsuludur. Əsas üsuldan istifadə edilə bilmədiyi halda bu üsullardan hər biri ardıcıl olaraq tətbiq edilir. Bu zaman hər bir sonrakı üsulun tətbiqi gömrük dəyərini əvvəlki üsulla təyin etmək mümkün olmadıqda həyata keçirilir. Razılaşmanın 4-cü maddəsinə uyğun olaraq deklarantın xahişi ilə dəyərin çıxılması və toplanması üsullarından istənilən ardıcılıqla istifadə oluna bilər.

Razılaşma ilə birinci üsulun tətbiq edilə bilmədiyi aşağıdakı şərtlər müəyyən edilmişdir:

a) qiymətləndirilən mallara alıcının hüquqlarına münasibətdə məhdudiyyətlər olduqda, bu zaman:

- qanunavericiliklə və ya idxal ölkəsinin səlahiyyətli orqanları tərəfindən müəyyən edilən məhdudiyyətlər;

- malların satışı və ya yenidən satışı üzrə coğrafi məhdudiyyətlər;

- malların qiymətinə əhəmiyyətli təsir etməyən məhdudiyyətlər istisna edilir;

b) satış və sövdələşmə qiyməti təsiri nəzərə alın bilməyən şərtlərin yerinə yetirilməsindən asılıdırsa;

c) malların sonrakı yenidən satışı və ya istifadəsi üzrə alıcının əldə etdiyi mənfəətin bir hissəsi satıcının hesabına birbaşa və ya dolayısı yolla köçürülmürsə;

d) satıcı və alıcı qarşılıqlı asılıdırlarsa.

Qarşılıqlı asılı şəxslər aşağıdakılar hesab edilirilər:

a) sövdələşmə iştirakçılarından biri və ya iştirakçılardan birinin vəzifəli şəxsi eyni zamanda digər iştirakçının da vəzifəli şəxsidir;

b) onlar hüquqi cəhətdən biznesdə tərəfdaş hesab edilirilər;

c) onlar sahibkar və qulluqçu hesab edilirilər (yəni əmək əlaqələri ilə bağlıdırlar);

d) sövdələşmə iştirakçılarından biri digər iştirakçının payının və ya nizamnamə kapitalının 5 %-dən azını təşkil etməyən və səs hüququ verən səhmlərin sahibidir;

e) onlardan biri digəri tərəfindən birbaşa və ya dolayısı yolla idarə olunursa;

f) onların hər ikisi üçüncü şəxs tərəfindən birbaşa və ya dolayı yolla idarə olunursa;

g) onlar birlikdə birbaşa və ya dolayı yolla üçüncü şəxsi idarə edirsə;

h) onlar və ya onların vəzifəli şəxsləri yaxın qohumdurlarsa (ailə üzvləridirlərsə).

Sövdələşmə qiymətinin gömrük məqsədləri üçün məqbul hesab edilməsinin mümkünlüyü müəyyən edilərkən alıcı və satıcının qarşılıqlı asılı olması faktı özlüyündə sövdələşmə qiymətindən imtina edilməsi üçün əsas hesab edilə bilməz. Belə halda satış şərtləri digər faktorlarla birlikdə ətraflı tədqiq oluna və münasibətlərin qiymətə təsir etmədiyi şərt ilə sövdələşmə qiyməti qəbul edilə bilər. İdxalatçı və ya digər mənbə tərəfindən verilən məlumatlar əsasında bu asılılığın qiymətə əsaslı təsir etməsi haqqında gömrük orqanında şübhə varsa, bu əsaslar haqqında idxalatçıya məlumat verilməli və ona bu faktlara münasibətinin bildirmək üçün şərait yaradılmalıdır. İdxalatçının xahişi ilə bu məlumat yazılı şəkildə də verilə bilər. İdxalatçı tərəfindən qarşılıqlı asılılığın qiymətə əsaslı təsir etmədiyi sübut olunarsa, sövdələşmə qiyməti gömrük məqsədləri üçün qəbul edilməlidir.

Müvafiq hallarda gömrük dəyərindən kontrakt şərti ilə sövdələşmə qiymətinə daxil edilmiş aşağıdakı xərclər çıxılmalıdır:

a) malların idxal ərazisinə gətirildikdən sonra yığılıb quraşdırılması, sazlanması və ya texniki qulluq göstərilməsi xərcləri;

b) idxaldan sonrakı nəqliyyat daşımaları xərci;

c) idxal və ya satış üzrə yerli rüsum və vergilər.

Razılaşmada həmçinin alıcı tərəfindən faktiki ödənilmiş, lakin sövdələşmə qiymətinə daxil edilməmiş aşağıdakı xərclər də gömrük dəyərinə daxil edilməlidir:

a) malın alınması ilə əlaqədar alıcının komission mükafatlandırmaları istisna olmaqla, komission və broker mükafatlandırmaları,

- qiymətləndirilən mallarla vahid tam təşkil edən taranın dəyəri;

- qablaşdırma materiallarının və işlərinin dəyəri də daxil olmaqla qablaşdırma dəyəri;

a) alıcı tərəfindən birbaşa və ya dolayı yolla pulsuz, yaxud qiymətləndirilən malların istehsalı və ya ixrac üçün satılması ilə əlaqədar istifadə edilməsindən ötrü aşağı qiymətə təqdim olunmuş aşağıdakı malların və xidmətlərin dəyəri:

- xammalın, yarımfabrikatların, hissələrin və qiymətləndirilən malların tərkib hissələri olan digər predmetlərin,

- idxal edilən malların istehsalında istifadə olunan alətlərin, qəliblərin, pressformaların və digər bu kimi əşyaların;

- qiymətləndirilən malların istehsalı zamanı sərf olunan materialların (yanacaq, sürtkü materiallarının),

- idxal ölkəsindən kənarında yerinə yetirilən və qiymətləndirilən malların istehsalı üçün bilavasitə lazım olan mühəndis, təcrübə-konstruktor, dizayn, bədii tərtibat, eskiz və çertyoj işlərinin;

c) qiymətləndirilən mallarla əlaqədar olaraq alıcının birbaşa və ya dolayı yolla sərf etməli olduğu royalti və lisenziyalaşdırma xərcləri;

d) qiymətləndirilən malların istifadə olunmasından, verilməsindən və ya təkrar satışından satıcının birbaşa, yaxud dolayı yolla əldə etdiyi gəlirin bir hissəsi.

Razılaşmanı qəbul edən hər bir tərəf öz Milli qanunvericiliyini yaradarkən sövdələşmə qiymətində aşağıdakı xərcləri nəzərə almalıdır:

b) idxal yerinədək malların daşınma xərcləri;

c) yükləmə, boşaltma, kredit riskinin qəbul edilməsinə görə komission xərclər, idxal yerinədək malların daşınması ilə bağlı kredit kartoçası ilə əməliyyat üzrə xərclər;

d) sığorta xərcləri.

Gömrük qiymətləndirilməsinin beynəlxalq təcrübəsində qiymətləndirmənin birinci üsulundan sonra ən geniş yayılmış üsul VI üsuldur.

Razılaşmanın 7-ci maddəsində göstərilir ki, əgər gömrük dəyərini bundan əvvəlki üsullarla müəyyən etmək mümkün deyilsə, onda gömrük dəyəri Tarif və Ticvət üzrə baş Sazişin VII maddəsinin və bu razılaşmanın ümumi şərtləri ilə

üzləşən məqbul üsullarla və idxal ölkəsində olan məlumat bazası əsasında müəyyən edilməlidir.

Gömrük dəyəri VI üsulla müəyyən edilərkən aşağıdakılardan istifadə oluna bilməz:

- a) idxal ölkəsində istehsal olunan malın satış qiyməti;
- b) iki bəyərdən Ən böyüyünə üstünlük verən sistemin məlumatları;
- c) idxal ölkəsinin daxili bazarında malın qiyməti;
- d) didxal ölkəsindən fərqli olan digər ölkəyə ixrac qiyməti;
- e) minimal gömrük dəyəri (qiymətlər);
- f) özbaşına müəyyən edilmiş və ya təsdiq olunmamış qiymətlər.

İdxalatçının xahişinə əsasən bu üsulun tətbiqi zamanı istifadə olunmuş qiymət mənbələri haqqında ona yazılı məlumat verilə bilər.

Bu üsulun üstünlüyü digər qiymətləndirmə üsullarından fərqli olaraq 1-5-ci üsullardan çevik istifadə oluna bilməsi, qiymət məlumat-sorğu kitablarından, birbaşa məlumatlarından, kataloqlardan, statistik məlumatlardan istifadə olunmasına yol verilməsidir.

“Tarif və Ticarət üzrə Baş Sazişin Gömrük məqsədləri üçün malların qiymətləndirilməsi üzrə VII maddəsinin tətbiqi haqqında Razılaşma”nın (bəzən bunu Gömrük Dəyəri Məcəlləsi də adlandırırlar) 2-ci və 3-cü maddələri müvafiq olaraq gömrük qiymətləndirilməsinin eyni və eynicinsli malların sövdələşmə qiyməti üsullarının (yəni, 2-ci və 3-cü üsulların) tətbiqi şərtlərini əks etdirir. Hər iki üsul üçün əsas şərtlərdən biri malların eyni kommersiya şərtləri və miqdarda satılmasıdır. Əgər bu şərtlərdə fərqlər varsa, təsdiq olunmuş əsaslarla bu şərtlər müqayisə oluna bilən hala gətirilmək üçün təshih olunmalıdır. 2-ci əsas şərt müqayisə üçün qəbul edilən malların gömrük dəyərinin 1-ci üsulla müəyyən edilmiş olmasıdır.

Razılaşmanın 15-ci maddəsinin 2-ci bəndində eyni və eynicinsli malların dəqiq xarakteristikası verilmişdir. Eynicinsli mallar dedikdə qiymətləndirilən mallarla müqayisədə bütün parametrlərə görə, o cümlədən fiziki xüsusiyyətlərinə, keyfiyyətinə və bazardakı nüfuzuna görə eyni olan mallar başa düşülməlidir.

Görünüşündə (rəngində, əgər bu qiymətəmələgətirici amil deyilsə) cüzi fərqlər nəzərə alınmır. Qiymətləndirilən mallarla müqayisə edilən eyni və ya eynicinsli mallar yaxın və ya nisbətən yaxın vaxtda idxal edilməli, eyni bir ölkədə istehsal olunmalı, onların layihə, təcrübə-konstruktor, eskiz-çertyoj və s. işləri idxal ölkəsindən kənarında yerinə yetirilmiş olmalıdır. Müxtəlif istehsalçılar tərəfindən istehsal olunmuş mallar, müqayisə edilmək üçün digər mallar olmadıqda baxılmalıdır.

Eynicinsli mallar dedikdə isə bütün parametrlərə görə olmasa da qiymətləndirilən mallarla müqayisədə eyni funksiyaları yerinə yetirə və kommersiya baxımından qarşılıqlı əvəz oluna bilən mallar başa düşülür. Malın keyfiyyəti, bazardakı nüfuzu və ticarət markası malların eynicinsli olmasının təyin edilməsi üçün əsas amillərdən hesab edilməlidir.

Razılaşmanın 2-ci və 3-cü maddələrində qeyd edilir ki, bu üsulların tətbiqi zamanı müqayisə üçün iki və daha artıq sövdələşmə qiyməti aşkar edildikdə gömrük dəyərini təyini üçün onlardan ən aşağısı istifadə olunmalıdır.

Razılaşmanın 4-cü maddəsinə əsasən gömrük dəyəri 1,2 və 3-cü üsullarla müəyyən oluna bilmədikdə idxalçının istəyi ilə növbəti gömrük qiymətləndirilməsi üsullarının ardıcılığı dəyişdirilə bilər, yəni yəni dəyərin çıxılması və ya toplanması üsulları istənilən ardıcılıqla tətbiq oluna bilər.

Razılaşmanın 5-ci maddəsi dəyərin çıxılması üsulunun əsas şərtlərindən biri kimi, qarşılıqlı asılı olmayan satıcı ilə alıcı arasında razılaşdırılmış sövdələşmə qiyməti ilə idxal edilmiş, qiymətləndirilən mallara eyni və ya nisbətən eyni vaxtda, lakin 90 gündən artıq olmayan müddətdə, idxal edilmiş ən böyük eyni və ya eynicinsli mal partiyasının qiymətinin götürülməsinin şərtləndirir. Başqa sözlə, qiymətləndirilən mallara münasibətdə müqayisə üçün qəbul edilən malların gömrük dəyəri bir üsulla - gətirilən malların sövdələşmə qiyməti üsulu ilə müəyyən edilməlidir. Digər mühüm şərt müqayisə üçün qəbul edilmiş malların öz ilkin vəziyyətini dəyişdirmədən satılmasıdır. Əgər belə malyoxdursa, onda gömrük dəyəri idxalçının istəyi ilə emal xərcləri çıxılmaqla təshih edilmiş qiymət əsasında

təyin edilir. Emal xərcləri obyektiv və ölçülə, kəmiyyəti müəyyən oluna bilən məlumatlar əsasında təyin edilməlidir.

Müqayisə üçün qəbul edilən mal vahidinin qiymətindən aşağıdakı xərclər çıxılmalıdır:

- komission mükafatlandırılmaları da daxil olmaqla mənfəətlə əlavələr, idxal ölkəsinə gətirilən eyni növ malların satışı ilə əlaqədar ümumi xərclər;
- idxal ölkəsində idxal və satış ilə əlaqədar ödənilmiş olan gömrük rüsumlarının vergilərin və yığımların məbləği;
- idxal ölkəsində daşınma, yükləmə-boşaltma və sığorta xərcləri.

Müqayisə üçün idxaldan sonrakı ilkin kommersion (topdansatış) mərhələsində olan malların qiyməti qəbul edilməlidir.

Gömrük məqsədləri üçün malların gömrük qiymətləndirilməsinin beynəlxalq təcrübəsində ən az tətbiq olunan üsul 5-ci dərəcənin toplanması üsuludur. Belə ki, əksər idxalatçılar tərəfindən istehsal satış məsrəfləri haqqında kommersion sirri olan məlumatın təqdim edilməsi praktiki cəhətdən mümkün deyildir. Digər tərəfdən razılaşmanın 6-cı maddəsinin 2-ci maddəsinə əsasən heç bir tərəf onun ərazisində rezidenti olmayan hər hansı bir şəxsdən gömrük dəyəri hesablamaları məqsədlə sənədlərini tələb edə və ya hər hansı hesablamaların öyrənilməsi üçün məlumatları təqdim edilməsinə məcbur edilə bilməz. Ancaq bu maddənin tələblərinə uyğun olaraq gömrük dəyərinin təyin edilməsi məqsədi üçün malların istehsalçıları tərəfindən təqdim olunan məlumatları, idxal ölkəsinin səlahiyyətli orqanları tərəfindən istehsalçının razılığı və maraqlı ölkənin hökumətini vaxtında xəbərdar etmək və onun təhqiqat aparılmasına etiraz etməməsi şərti ilə yoxlanıla bilər.

Bu üsulla malların gömrük dəyəri aşağıdakı xərc maddələrinin toplanması yolu ilə təyin edilir:

- materialların dəyəri və qiymətləndirilən malların istehsal xərcləri;
- ixrac edən ölkədən idxal ölkəsinə eyni növ malların satışı üçün səciyyəvi olan ümumi xərclər;

- idxal ölkəsinə belə malların göndərilməsi nəticəsində ixrac edənin əldə etdiyi mənfəət.

Bütün bu məlumatlar istehsalçı ölkədə tətbiq olunan mühasibat uçotunun qəbul edilmiş ümumi prinsiplərinə uyğun olmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun II maddəsində qeyd edildiyi kimi, respublikada malların gömrük dəyərinin müəyyən edilməsi (gömrük qiymətləndirilməsi) sistemi gömrük qiymətləndirilməsinin beynəlxalq təcrübədə qəbul olunmuş ümumi prinsiplərinə əsaslanır və Qanununun IV fəslində «Gömrük dəyərinin müəyyən edilməsi üsulları və onların tətbiqi qaydaları»nı müəyyənləşdirir.

Gömrük və statistika uçotunun metodologiyasında ixrac və tranzit uçotunun nizamsız aparılmasına, əmtələrin SIF və FOB qiymətləri arasında qeyri-müəyyən fərqlərin yaranmasına səbəb olan bir sıra nöqsanlar mövcuddur. Bütün bunların nəticəsidir ki, ticarət hesabatlarında subyektiv xarakterli nöqsanlar üzə çıxır ki, bu da ixracın qeydiyyatdan yayınmasında, idxal və ixracın dəyərinin və həcmünün süni olaraq azaldılmasında ifadə olunur.

Bu cür pozuntu hallarına idxalın gömrük vergilərindən aksizdən, ƏDB və mənfəət vergisindən yayınmasını göstərə bilərik. Bundan başqa, bəzi idxalçılar ölkəyə ixrac zamanı bu ölkədə müəyyən edilən imtiyazlardan istifadə üçün onun gələcəkdə mənsəyini saxmalaşdırmaq məqsədilə gətirilən əmtəəni gizlədir.

Vergi Məcəlləsinin 159.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş qaydada malların idxalı zamanı ƏDV gömrük orqanları tərəfindən hesablanır. İdxal zamanı ƏDV-dən azad olunan malların siyahısı Vergi Məcəlləsinin 164-cü maddəsi və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 31 yanvar 2005-ci il tarixli 11 sayılı «Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən, əlavə dəyər vergisindən azad olunan malların siyahısı haqqında» qərarı ilə müəyyənləşdirilmişdir. Mallar idxal olunarkən vergi tutulan əməliyyatların dəyərinə və ya idxal olunan malların qiymətinə gömrük orqanları tərəfindən Azərbaycan Respublikası nazirlər Kabinetinin 12 yanvar 1998-ci il tarixli 7 sayılı «Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən çıxarılan malların gömrük

qiymətləndirilməsi sisteminin tətbiqi qaydaları haqqında» qərarı ilə yenidən baxıla bilər.

İdxal olunan malların mal göndərən tərəfindən müəyyən edilən qiyməti bazar qiymətlərindən fərqləndikdə gömrük orqanlarının bazar qiymətləri nəzərə alınmaqla ƏDB-ni hesablamaq hüququ vardır. Bu qiymətlər vergitutma məqsədləri üçün istifadə edilir. Malları idxal edən vergi ödəyicisi həmin malları malgöndərən müəyyən etdiyi qiymətdə mədaxil edərək uçota alır. Gömrük orqanlarının müəyyən etdiyi şərti bazar qiymətləri həmin mallarla aparılan əməliyyatlarda vergi orqanları tərəfindən bazar qiymətləri barədə bir mənbə kimi istifadə oluna bilər. ƏDB ödəyiciləri tərəfindən gömrük orqanlarına ödənilmiş ƏDB məbləği idxal olunan mallardan sahibkarlıq məqsədləri üçün istifadə edildikdə Vergi Məcəlləsinin 175-ci maddəsinə uyğun olaraq əvəzləşdirilir.

Gömrük-tarif tənzimlənməsi mexanizmi cilalanmalı və gömrük tariflərinin səmərəliliyinin yüksəlməsinə nail olunmalıdır.

- Azərbaycan bazarı keyfiyyətsiz əmtəələrdən qorunması və gömrük laboratoriyalarının nəzarətəddici rolu fəallaşdırılmalı, eləcə də idxal əmtələrinin sertifikatlaşdırılması və hüquqların müdafiəsi sistemi təkmilləşdirilməlidir;

- gömrük qanunvericiliyinin stabilləşdirilməsi, gömrük rəmiləşdirilməsinin sürətliliyi və sadəliyi əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasını və xarici investisiyaların cəlb olunmasını, o cümlədən emaledici gömrük rəyiminin geniş tətbiqini təmin etməlidir ki, bu da istehsalın beynəlxalq kooperasiyası, uzunmüddətli kontraktların və razılaşmaların rəmiləşdirilməsi üçün əlverişli şərait yaradacaqdır;

- yerdəyişməsi Azərbaycanın gömrük sərhədinə nəzərdə tutulan malların gömrük rəmiləşdirilməsi təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməlidir;

- elektron-hesablama texnikasından maksimum istifadə etməklə yük-gömrük bəyannaməsinin təqdimatı təlim olunmalıdır;

- gömrük orqanları işçilərinin sosial statusu və sosial müdafiəsi möhkəmləndirilməli, gömrük xidmətinin nüfuzunun yüksəldilməsi tədbirləri

reallaşdırılması, Azərbaycanın gömrük orqanlarının əmək şəraiti yaxşılaşdırılmalıdır;

- yüklərin müxtəlif reşimlər üzrə hərəkət etdiyi gömrük-buraxılış məntəqələrində nəzarət gücləndirilməlidir.

Gömrük infrastrukturunun yaradılması onun ölkənin iqtisadi sərhədçi funksiyalarının yerinə yetirilməsinin təmin etməlidir. Xarici ticarət siyasətində ixraca yönümlülük və idxaləvəzləyici balanslaşdırma ixracın stimullaşdırılması və səmərəli idxal vergisi qoyulması ilə əlaqələndirilməlidir. İxracın genişləndirilməsi və tənzimlənməsi ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafının real hərəkətverici qüvvəsidir.

Xarici ticarət siyasətində idxaləvəzləyicinin strateji inkişafında gömrük maneələri başlıca rol oynamalıdır. Ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafında tariflərin düzgün müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan hökuməti əmtəə dəyərinin, əmtəə dəyərinin yerdəyişməsinin və gömrük sərhəddinə nəqlinin gömrük qiymətləndirilməsi üzrə dünya təcrübəsinin nailiyyətlərini nəzərə almalı, əksər dövlətlərin qəbul və istifadə etdiyi gömrük qiymətləndirilməsi prinsiplərini tətbiq etməlidir.

NƏTİCƏ

Magistr işinin yekununda aşağıdakı nəticə və təklifləri vermək olar.

İdxal ölkənin daxili bazarının formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İdxal sahəsindəki siyasət daxili iqtisadi siyasət ilə sıx əlaqədardır və ölkənin inkişafının ümumi strategiyasını əks etdirir. Təhlil göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının idxal strukturunda qida və istehlak mallarının xüsusi çəkisi daha böyükdür. Dünya təcrübəsinə görə, istehsal təyinatlı məhsulların, yəni ilk növbədə müxtəlif məşin və avadanlıqların xüsusi çəkisinin yüksək olduğu idxal strukturu daha səmərəli hesab edilir. Təbii ki, idxalın mövcud strukturu ölkə iqtisadiyyatındakı vəziyyətlə əlaqədardır. İdxalın bu cür strukturunun formalaşması xeyli dərəcədə kənd təsərrüfatı istehsalının zəifliyi, yüngül və yeyinti sənayesinin geriliyi, istehlak bazarının əsas məhsullarla təmin olunması sisteminin yoxluğu ilə izah olunur. Odur ki, idxalın strukturunun təkmilləşdirilməsi üçün ölkənin ümumi iqtisadi durumunun yaxşılaşdırılması, eləcə də daxili istehsal və istehlak strukturunun inkişafı üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi son dərəcə vacibdir.

Bütün bunları nəzərə alaraq, hazırda Azərbaycanda istehsal olunan məhsullara (kənd təsərrüfatı, bir sıra istehlak malları və s.) münasibətdə idxal rüsum dərəcələri artırılmışdır. Məsələ burasındadır ki, yalnız bu yolla daxili bazarı qorumaq və istehsalçını stimullaşdırmaq mümkündür. Fikrimizcə, bununla yanaşı, ölkə daxilində idxal əvəzləyici məhsulların stimullaşdırılması həyata keçirilməlidir. Belə siyasət yalnız istehlak mallarına deyil, sənaye təyinatlı məhsullara, xüsusilə də elektrik və məişət avadanlıqlarına tətbiq edilməlidir. Lakin yaddan çıxarmaq olmaz ki, respublikamız üçün ilk növbədə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalının inkişafını stimullaşdırmaq vacibdir. Ona görə ki, həmin məhsulların idxalından asılılıq respublikamızı daim çətin vəziyyətə salır, xüsusilə də istehlak mallarının alınması böyük xərclər hesabına başa gəlir. Odur ki, gələcəkdə ölkənin idxaldan asılılığının azalması onun iqtisadi təhlükəsizliyini daha da artıracaqdır. Daha mühüm məqam ondan ibarətdir ki, kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsinin stimullaşdırılması Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən daha inkişaf etmiş ölkələr sırasına çıxmasına imkan verəcəkdir.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik tələblərinə cavab verən daxili bazarın formalaşmasında özəlləşdirmə proqramının həyata keçirilməsi də az əhəmiyyət kəsb etmir. Tədqiqatlar göstərir ki, özəlləşdirmə bir tərəfdən, iqtisadi təhlükəsizliyi möhkəmləndirə bilər, digər tərəfdən isə, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasına mənfi təsir göstərə bilər. Məsələn burasındadır ki, şəxsi mülkiyyət sahibləri heç də öz mallarının qədrini başqalarından az bilməz və onların qorunması məqsədilə hər cür tədbirlərə əl atmağa və müxtəlif yollar axtarmağa hazırdırlar. Fikrimizcə, özəl sektorların inkişafına, xüsusilə istehsal yönümlü özəl müəssisələrin yaradılmasına dövlət qayğısının artırılması ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasına birbaşa yardım kimi qiymətləndirilməlidir. Unutmaq olmaz ki, dövlət dünya bazarına məhsul çıxara biləcək özəl müəssisələrin rəqabətə davamlı olması üçün lazımi kömək göstərməlidir. Bunun üçün o, müxtəlif üsullardan, məsələn, maliyyə yardımı, güzəştli kredit, gömrük-tarif güzəştləri, vergidən azad etmə və ya onu azaltma, müasir texnologiyaların alınmasına və gətirilməsinə yardım və s. üsullardan istifadə edə bilər. Həm də bu zaman ixrac malları istehsal edənlərə üstünlük verilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda istehsalı stimullaşdırmaq üçün istər gömrük-tarif tənzimlənməsi tədbirlərindən, istərsə də vergi siyasətindən uğurla istifadə olunur. Bu isə artıq öz səmərəsini verməkdədir. Belə ki, istehsalın həcmi ilbəil artır və ixracda qeyri-neft sektoruna məxsus malların xüsusi çəkisi yüksəlir. Nəzəriyyə və praktika göstərir ki, kənd təsərrüfatında hansı təsərrüfat formalarının üstünlük təşkil etməsindən asılı olmayaraq, dövlətin özünün düşünülmüş ərzaq proqramının olması və onun həyata keçirilməsinə ciddi nəzarət ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir dövlət çalışır ki, ilk növbədə xarici ərzaq təminatından imkan daxilində az asılı olsun. Bunun üçün o, fermerlərə, kənd təsərrüfatı işçilərinə sifariş verməli, lazım gəldikdə isə güzəştli kreditlər ayırmalıdır. Toxum, gübrə və imkan daxilində texnologiya ilə təchizat məsələsi isə inkişaf etmiş dövlətlərdə, o cümlədən ABŞ-da olduğu kimi, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin səlahiyyətinə verilməlidir.

Müasir mərhələdə Azərbaycan ixracı böyük inkişaf perspektivinə malik deyildir. Buradan da göründüyü kimi, xarici ticarətin liberallaşdırılması, bizim fikrimizcə, milli iqtisadiyyatın müdafiə olunması amili kimi çıxış edir. Odur ki, xarici siyasətdə proteksionist və liberal istiqamətlərin müqayisə edilməsinə ehtiyac vardır. Xüsusilə də bu halda dünya təcrübəsindən faydalanmaq lazımdır. Belə ki, müasir dünyada heç bir ölkə mütləq azad ticarətlə məşğul olmurlar. İstənilən dövlət üçün onun üçün qəbul olunmuş xarici ticarət siyasətinin milli modeli işlənilib hazırlanmışdır. Təbii ki, Azərbaycanın xarici ticarət siyasəti milli iqtisadiyyatın genişlənməsi və inkişafı, iqtisadi artımın daha da sürətləndirilməsi vasitələrindən biri kimi çıxış etməlidir. Milli iqtisadiyyatın müdafiəsi üçün idxal rüsumları və müdafiənin səmərəli formalarından istifadə etmək lazımdır.

Bundan başqa, ölkənin sənaye siyasəti konsepsiyasına və xarici ticarət siyasəti prinsiplərinə əsaslanmaqla Azərbaycanın ixrac strategiyası konsepsiyasını işləyib hazırlamağı məqsədəuyğun hesab edirik. Azərbaycanın müasir xarici ticarətinin əmtəə strukturunu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmək lazımdır. Prioritet ixrac müəssisələrini ayırmaq lazımdır, oxşar məhsulların idxalına isə yüksək taffif dərəcələri tətbiq olunmalıdır.

Gömrük-tarif tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğundur: gömrük tarifinin əmtəə nomenklaturası əsasında və beynəlxalq standartlara uyğun olaraq differensiya olunmuş gömrük rüsum dərəcələri nəzərə alınmaqla metodologiyasının və tətbiqi qaydasının hazırlanması; tarif güzəştləri (profensiyaları) sisteminin və tətbiqi təcrübəsinin təkmilləşdirilməsi; malların XİFƏN üzrə düzgün təsnifatlaşdırılması üzərində nəzarət mexanizminin hazırlanması; bütün səviyyələrdə tarif tənzimlənməsi mexanizminə aid kompleks məsələlərin həll edilməsi.

İSTIFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1."Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı"nın birinci ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfransda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin nitqi

2. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2014-cü ildə fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, 2015, 445 s.

3. Azərbaycan Statistik Göstəriciləri 2014/Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi/ Bakı: Səda, 2014., 744 s.

4. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi, Bakı, Qanun, 2003.

5. Azərbaycan Respublikasının Gömrük tarifi haqqında Qanunu, Bakı, Qanun, 2004.

6. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi. "Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il və gələn üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri. Bakı, 2013, 107s.

7. "Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" 2010-cu il 14 may tarixli fərmanı

8. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2012-ci ildə fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, 2013, 422 s.

9. Azərbaycan Statistik Göstəriciləri 2013/Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi/ Bakı: Səda, 2013., 728 s.

10. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, Qanun, 2005, 352 s.

11. Cozef E. Stiqlitz. Qloballaşma və onun doğurduğu narazılıqlar. Bakı: 2004, 317 s.

12. Əhmədov M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı, Azərneşr, 2003, 520 s.

13. Əsgərova S.T Keçid İqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycanın ixrac siyasəti : iqtisadi elm.nam.dis.avtoreferatı: 08.00.14 ADİU, Bakı, 2008, 28 s

14. **“Gömrükçü” jurnalı, iyun 2005, №6(15).**
15. Kazımov R.N. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişaf etdirilməsinin geoiqtisadi aspektləri : iqtisadi elm. üzrə fəlsəfə dok.disavtoreferatı: 08.00.14, ADİU, Bakı, 2011, 25s.
16. **Hacıyev Ş.H. “Heydər Əliyev Azərbaycanın milli iqtisadi inkişafının uğur modelinin yaradıcısıdır”, “Milli iqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları”. Bakı, may 2006. “İqtisadçı” qəzeti, s 2.**
17. **Heydərov K. Azərbaycan gömrüyü sabit inkişaf yolunda. Bakı, «Ozan», 2005, 128 s.**
18. **Şəkərəliyev A.Ş. Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı, 1999.**
19. **Şəkərəliyev A.Ş. Nuriyev C.Q., Əliyev A.Ə. Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi. Bakı, 2003.**
20. **Şəkərəliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti : Dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi(Monoqrafiya) Bakı, “İqtisad Universiteti” 2011**
21. **Гаджиев Ш.Г. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития. Киев: « Экспресс – об-ява», 2000, 504 с.**
22. **Конкурентоспособность России в глобальной экономике . Монография. Под ред. А.А. Дынкина и Ю.В. Куренкова, Москва « Международные отношения» , 2003, 374с. 239,245**
23. **Кругмен П.Р., Обстфелд М. Международная экономика, Теория и политика. Пер. с. Англ. М. ЮНИТИ, 1997, 225-243.**
24. **Самуэльсон П.Экономикс: В 2 т. М.: МТП «АЛТОН» ВНИИСИ, 1992.**
25. <http://www.azstat.org>. – Azərbaycan Dövlət Statistika Orqanının rəsmi web ünvanı.
26. <http://www.taxes.gov.az>. – AR Vergilər Nazirliyinn rəsmi web ünvanı.
27. <http://www.customs.gov.az> - AR Gömrük Komitəsinin rəsmi web ünvanı.

The mechanism of use of the price factor in the preservation of the internal market

Summary

The significance of the work presented is that the problems of the domestic market and the role of the customs tariff policy at its formation in the context of Azerbaijan's integration into the world economy, is one of the central problems of the economy.

The main purpose is to study the theoretical and methodological foundations of the internal market, identifying trends of its development, features and on this basis to identify concrete proposals regarding the impact of customs tariff policy formation and development of the internal market.

In this thesis analyzed customs tariff regulation, identified ways to improve the mechanisms for the use of customs tariff policy in shaping the internal market.

In the context of customs tariff reforms grounded software development priorities of foreign economic activity, given specific proposals for ensuring effective customs tariff policy, economic management practices investigated customs tariff relations and ways to improve them.

In this study are scientifically sound proposals that define priorities customs tariff policy formation and development of the internal market.

Гасымов Фирдовси Рафайыл оглы
Механизм использования ценового фактора
в защите внутреннего рынка

РЕЗЮМЕ

Значимость представленной работы заключается в том, что проблемы внутреннего рынка и роль таможенно-тарифной политики при ее формировании в контексте интеграции Азербайджана в мировое хозяйство, являются одной из центральных проблем экономики.

Главной целью исследования является изучение теоретико-методологических основ формирования внутреннего рынка, выявление тенденций его развития, особенностей и на этой основе определение конкретных предложений относительно влияния таможенно-тарифной политики на формирование и развитие внутреннего рынка.

Таможенно-тарифное регулирование анализируется в данной диссертационной работе, определены пути совершенствования механизмов использования таможенно-тарифной политики в формировании внутреннего рынка.

В условиях таможенно-тарифных реформ обоснованы приоритеты программного развития внешнеэкономической деятельности, даны конкретные предложения по обеспечению эффективной таможенно-тарифной политики, исследованы экономические методы регулирования таможенных отношений и пути их совершенствования.

В данном исследовании даны научно обоснованные предложения, которые определяют приоритеты таможенно-тарифной политики в формировании и развитии внутреннего рынка.